

ГОДИШЊАК

за ДРУШТВЕНУ ИСТОРИЈУ
ANNUAL of SOCIAL HISTORY



Година XXXII
Свеска 3
Београд, 2025.

Годишњак за друштвену историју
основао је проф. Андреј Митровић 1994. године

Издавач
Удружење за друштвену историју

Главни и одговорни уредник
Милан Ристовић

Заменик главног и одговорног уредника
Немања Радоњић

Редакција

Миле Бјелајац (Институт за новију историју Србије, Београд), Радина Вучетић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду), Горан Милорадовић (Институт за савремену историју, Београд), Радивој Радић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду), Милан Ристовић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду),
Дубравка Стојановић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду)

Инострани чланови редакције

Снежана Димитрова (Југозападни универзитет Неофит Рилски, Благоевград),
Јан Пеликан (Филозофски факултет, Карлов универзитет, Праг), Тетсуја Сахара
(Меиџи Универзитет, Токио), Ханес Грандиц (Хумболтов Универзитет, Берлин),
Јово Миладиновић (Универзитет у Констанцу)

Секретар издања
Сања Лукић

Editorial Board

Mile Bjelajac (Institute for Recent History, Belgrade), Radina Vučetić
(Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Goran Miloradović
(Institute for Contemporary History, Belgrade), Radivoj Radić (Faculty of Philosophy, University
of Belgrade), Milan Ristović (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Dubravka Stojanović
(Faculty of Philosophy, University of Belgrade)

Foreign Members of the Editorial Board

Snežana Dimitrova (South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad),
Jan Pelikan (Faculty of Arts of Charles University, Prague), Tetsuya Sahara
(Meiji University, Tokyo), Hannes Grandits (Humboldt University, Berlin),
Jovo Miladinović (University of Konstanz)

Secretary of the Edition
Sanja Lukić

Адреса редакције

Годишњак за друштвену историју, Филозофски факултет, Одељење за историју,
Чика Љубина 18–20, 11000 Београд, Србија
телефон: 011/3206-280

Address

Annual of Social History, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju,
Čika Ljubina 18–20, 11000 Beograd, Srbija
telephone: 011/3206-280

e-mail: g.drustvena.istorija@gmail.com
<http://www.udi.rs>

Ова свеска Годишњака за друштвену историју изашла је захваљујући финансијској подршци
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

**ГОДИШЊАК ЗА
ДРУШТВЕНУ ИСТОРИЈУ**

ANNUAL OF SOCIAL HISTORY

Год. XXXII, свеска 3, 2025.

Београд, 2025.

Лектор
Оливера Величковић

Коректура и превод резимеа
Маша Милорадовић

Насловна страна
Никола Костандиновић

Илустрација на насловној страни
Ванредна седница Народне банке 1932. године. (у средини је Игњат Бајлони).
IAB-2156-K8 6.11

Тираж
150

Припрема и штампа
„Чигоја штампа“ Београд, Студентски трг 13
e-mail: office@cigoja.rs

Ослобођено пореза на промет мишљењем Министарства за науку и технологију
Републике Србије бр. 413-00-419/94-01 од 14. јуна 1994. године.

САДРЖАЈ

CONTENTS

Студије

Essays

МА Петр Халоупка и др Ондреј Војтјеховски,
Породица Бајлони и њени корени у чешком граду Литомишлу 7
Petr Chaloupka, MA, and Ondřej Vojtěchovský, PhD
The Bajloni family and its roots in the Czech city of Litomyšl

др Лука Филиповић,
Време брзих друштвених промена и европска левица: Улога Савеза комуниста
Југославије у развоју односа еврокомунистичких партија са партијама
Источног блока 1972–1978. 37
Luka Filipović, PhD,
A time of rapid social Change and the European Left: the role of the
League of Communists of Yugoslavia in the development of relations between
Eurocommunist Parties and Parties of the Eastern Bloc 1972–1978

Из истраживања

Research

МА Павле Игњатовић,
Сукоб интерпретација: наслеђе Гоце Делчева између
Југославије и Бугарске (1963–1989) 61
Pavle Ignjatović, MA,
A conflict of interpretations: the legacy of Gotse Delchev between
Yugoslavia and Bulgaria (1963–1989)

дипл. историчар Иван Хофман,
„Јединство радника, сељака и народне интелигенције“ –
прославе Међународног празника рада у Београду (1945–1959) 81
Ivan Hofman, BA,
“Unity of workers, peasants and popular intelligentsia” –
celebrations of International Labor Day in Belgrade (1945–1959)

Баштина

Heritage

Др Милан Ристовић,
Прилог истраживању деловања Einsatzstab-a Rosenberg у окупираној Србији
(1941–1944) 101

Др Милан Игрутиновић
О посети делегације Европске заједнице Југославији 29–30. маја 1991. 117

О идејама и књигама
On Ideas and Books

др Милан Радовановић, Друштвена историја у фокусу LII 129

МА Слободан Мандић, Прикази сајтова (Web адресар) XLX 135

Упутство за предају рукописа 141

Submitting manuscripts 147

Рецензенти Годишњака за друштвену историју за 2025. годину 149

МА Петр Халоупка,
Регионални музеј у Литомишлу
chaloupka@rml.cz

Оригинални научни рад
Примљен: 6.2.2026.
Прихваћен: 8.4.2026.

Др Ондреј Војтјеховски,
Институт за историју,
Филозофски факултет Карловог универзитета у Прагу
ondrej.vojtechovsky@ff.cuni.cz

Породица Бајлони и њени корени у чешком граду Литомишлу¹

Апстракт: Од друге половине 19. века до средине 20. века, чланови породице Бајлони припадали су пословној елити Београда и Србије. Овај чланак испитује корене породице у чешком граду Литомишлу, реконструирајући породичне односе и околности које су пратиле одлазак чланова породице и других рођака и земљака из Литомишла у Србију 1850-их. Чланак такође прати и успешан пословни процват породице Бајлони у Србији у области млинарства, угоститељства и пиварства, као и њихов друштвени успон. Фокусира се пре свега на то како су Бајлонијеви и друге сродне породице чешког порекла, које су се населиле у Београду, одржавале везе са Чешком и свест о свом чешком пореклу у наредним генерацијама. Чланак се заснива на изворној грађи, укључујући чешке регионалне архиве и савремену чешку књижевност, мемоаре и путописе чешких посетилаца Београда.

Кључне речи: Породица Бајлони, Чешка, Литомишл, досељеништво у Србију, Чеси у Београду, породичне везе, миграције, пословање, пиварство

¹ Са чешког превео О. Војтјеховски.

Судбина истакнуте српске пословне породице Бајлони (Bailoni, Bailony)² заборављена је у Србији и практично је непозната у Чешкој и граду Литомишлу (Litomyšl), одакле су пореклом. У српској литератури они се, на пример, помињу код Ненада Лукића,³ који проучава историју пиварства.⁴ У чешкој литератури, укључујући регионалну литературу из Литомишла, не постоји кохерентан текст на ту тему.⁵ Овај чланак стога покушава да попуни празнине у нашем тренутном знању – обухвата италијанско-чешке корене породице, њихов успех у Србији и њихове контакте са чешким (литомишљским) окружењем.

Литомишл у источној Чешкој (Бохемији) први пут је стекао значај у 12. веку, када је основан премистратсенски манастир. У 13. веку добио је статус града, а у 14. веку ту је успостављена бискупија, која је престала да постоји током Хуситских ратова. Град је поново процветао у 15. и 16. веку, када је припадао поседима значајних племићких породица Костка из Поступице и Пернштејн. Прва је подржавала протестантску Цркву Чешке браће, док је друга у Литомишлу изградила велики ренесансни дворца, који и данас представља доминантну карактеристику града. Међутим, у 19. веку, Литомишл је заобила изградња главне железничке пруге, што је значило да је град у великој мери задржао свој историјски карактер, али и да је почео да заостаје за другим градовима, који су га брзо престигли. Ипак, на прелазу 18. у 19. век је био један од најважнијих културних центара у чешким земљама, углавном захваљујући штампарској традицији, која датира још од 1503. године, и својој чувеној Пијаристичкој гимназији повезаној са Филозофским институтом (основаној 1640. године).⁶

²Чешки правописни облици имена Бајлони знатно су варирали: најчешће се користио оригинални италијански „Bailoni“ или „Bailony“, али су се јављали и други облици, чак и „Bejlony“ и слично. Стога овај чланак користи устаљену српску транскрипцију.

³Желели бисмо да захвалимо Ненаду Лукићу на помоћи у нашем истраживању, као и Милану Фурсту, председнику Чешке беседе у Београду.

⁴Ненад Лукић. „Парна пивара „Игњач Бајлони и синови“ 1888–1946“, *Наслеђе*, 16, (Крушевац, 2015), стр. 123–138; Ненад Лукић, *Три века пиварства у Београду*, Каталог изложбе, (Београд: Музеј науке и технике, 2019).

⁵Породица Бајлони се помиње и у савременој литератури, нпр. код Јозефа Здењка Раушара Jozefa: Josef Zdeněk Raušar, *Vzpomínky na Srbsko z let 1884–1897 a naše krajany v něm*, (Praha, 1932). Ови мемоари су такође коришћени као извор за стручну литературу, која помиње и породицу Бајлони: Václav Žáček i dr. *Češi a Jihoslované v minulosti. Od nejstarších dob do roku 1918*, (Praha: Svoboda, 1975), 395; Jan Pelikán i dr. *Dějiny Srbska*, 2. vyd., (Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2013), 581.

⁶Значење Литомишла и његов статус у чешком друштву такође су се одразили у значајном интересовању историчара за његову историју. У 17. веку, будући моравски историчар Томаш Пешина из Чехорода (Tomáš Pešina z Čechorodu, 1629–1680) служио је овде као католички декан. Био је заинтересован за локалну историју и прикупио је низ извора о њој у свом рукопису *Memorabilia Litomisslensia*. Вероватно најстарији покушај свеобухватне историје града је рукописни рад литомишлског трговца Јана Президента из 1790. године, *Památky litomyšlské mnohé od nejstarších časův až do roku 1790* [Литомишљске знаменитости од најранијих времена до 1790. године]. Аутор

Иако је Литомишл смештен у унутрашњости, налазио се на чешко-немачкој језичкој граници, јер се налазио поред тзв. немачког језичког острва око градова Свитави (чеш. Svitavy, нем. Zwittau) и Моравска Требова (чеш. Moravská Třebová, нем. Mährisch Trübau). Изузев тога, села насељена Немцима налазила су се и у непосредној близини града. Ипак, Литомишл је задржао свој чешки карактер, а немачки језик није значајно продро у свакодневни живот града, чак ни током политике германизације у време владавине цара Јозефа II.

Иако се локална урбана елита често „немчила“, убацујући у говор немачке изразе, град је ипак постао један од центара чешког националног препорода у првој половини 19. века. Овде су радили неки од њених водећих представника, као што су писци Магдалена Добромила Ретигова (Magdalena Dobromila Rettigova), Божена Њемцова (Božena Němcová), Јан Неруда, а касније и аутор обимних историјских романа Алојз Јирасек (Alois Jirásek), који је у свом делу *Филозофска историја* (1878)⁷ овековечио услове живота у Литомишлу у првој половини 19. века. Град је такође био родно место композитора Беджиха Сметане (Bedřich Smetana) (1824–1884), који је био син закупца локалне пиваре. Упркос утицају немачког језика на више класе, те продору у администрацију и образовање, град је већ пре 1848. године интегрисао имигранте нечешког порекла. Употреба чешког језика и чешког идентитета ускоро су прихваћени не само од Немаца, него и од нових становника из удаљенијих региона. Италијанске занатлије ангажоване на изградњи ренесансног замка или барокних

прве штампане историје био је Франтишек Јелинек, месар из Литомишља и изванредан самоучки историчар: Frantisek Jelínek. *Hystorie města Litomyssle*, I–III, (Letomyšl, 1838–1845). Први том о најстаријој историји града под утицајем је фалсификата моравског историчара Антоњина Бочка, дипломираног на филозофском институту у Литомишлу, који је на тај начин покушао да „обогати“ чешку историју. Међутим, остали томови и данас представљају вредан извор информација. Почетком 20. века, Антоњин Томичек, поштански службеник и аматерски историчар из Литомишља, замислио је дело од осам томова под називом *Litomyšlsko* [Литомишљска регија]. Нажалост, објављена су само два тома – поред рада о литомишлском дијалекту, то је била најстарија историја града детаљно обрађена од стране аутора из Литомишља, музиколога и историчара, будућег комунистичког министра, професора Здењка Неједлог: Zdeněk Nejedlý. *Dějiny města Litomyšle a okolí. Díl první až do roku 1421* (Litomyšl: Muzejní spolek v Litomyšli, 1903). Он је такође аутор обимне синтезе која обухвата целу историју Литомишља, иако није тако прецизна као претходно дело: Zdeněk Nejedlý. *Litomyšl. Tisíc let života českého města* (Litomyšl: Výstavní výbor města Litomyšle, 1934). Ово дело имало је и друго издање 1954. године. Градоначелник и лекар Франтишек Лашек такође се бавио историјом Литомишља: František Lašek. *Litomyšl v dějinách a výtvarném umění* (Litomyšl: J. R. Veselík, 1946). У наредним годинама објављен је низ антологија о историји града, али тек књигом Милана Скрживанека, објављеном поводом 750. годишњице успостављања статуса града Литомишља, Литомишл је добио обимну, научно написану синтезу: Milan Skřivánek. *Litomyšl 1259–2009, město kultury a vzdělávání* (Litomyšl: Město Litomyšl, 2009).

⁷ Роман је 1921. издат на српско-хрватском језику: Alojz Jirasek, *Filozofska historija*, (Bački Petrovac: Deoničarsko Društvo, 1921).

зграда пијаристичког колежа, које су се населиле у Литомишлу, или су отишле да траже посао другде или су се овде асимиловали.



Слика 1. Центар Литомишља, 1870. (Музеј у Литомишљу)

Када је Јан Бајлони (око 1743–1823) 1776. купио згариште куће на градском тргу у Литомишљу,⁸ у граду није било италијанске нити било које друге *стране* заједнице. Бајлони је дошао из Краљевине Сардиније, из села Ровегро, смештеног у планинама близу језера Мађоре (Lago di Maggiore). Нажалост, немамо никакве податке о околностима које су га довеле из далеког субалпског предела у Литомишл. У свом новом дому у Литомишљу је отворио лимарску радионицу, а исте године оженио се ћерком локалног пекара медњака, Аном Пецолдовом (1749–1824). Њихов најстарији син Јан (1777–1852) преузео је кућу на тргу са лимарском занатском радњом, док се њихов млађи син **Јакуб** (1779–1832) населио у Горње предграђе Литомишља, где је радио као кожар. Он се женио три пута – у првом браку са Лидмилом Чермаковом (1771–1806), ћерком грађанина Литомишља, родио се син Јозеф (Josef, 1805–?), који је дипломирао на литомишком Филозофском институту и касније је био трговац у Литомишљу.

⁸ Státní okresní archiv Svitavy se sídlem v Litomyšli, Archiv města Litomyšle, oddíl 1b, Městská gruntovní kniha, 1735–1794, kniha 93, fol. 151. Литомишл је био познат по пожарима. У 18. веку у Чешкој је постојала популарна изрека „гореће као Литомишл“. Кућа на месту на ком је Бајлони изградио своју нову кућу наводно је изгорела у великом пожару 8. септембра 1775. године.

Јакубова друга супруга, Аполена Вахова (Váchová, 1779–1827), рођена Кецова, кћи произвођача чарапа и удовица кључара, родила је Јана (1808–1882), који је касније постао кожар у оближњем немачком селу Опатов (Abtsdorf), и **Игнаца** (Ignác, 1811–1875). Игнац је такође постао кожар као и његов отац и 1833. године оженио се Барбором Њемецовом (Němcová, 1806–1865), ћерком млинара. Имали су деветоро деце, али су само четири сина преживела до одрасле доби и отишла са њима у Србију.⁹

У чешком окружењу и кроз бракове са локалним девојкама, првобитно италијанска породица врло брзо је постала чешка. Породица је припадала грађанско-занатској класи, али, колико знамо, њени чланови нису оставили значајан траг у друштвеном животу града. Међутим, то није био случај у револуционарној 1848. години, када су чланови породице активно учествовали у догађајима у Литомишлу.¹⁰

Незадовољство апсолутистичким режимима широм Европе достигло је врхунац 1848. године. Чеси нису били изузетак. У Литомишлу је Антоњин Њемец (Antonín Němec, 1808–1881), млинар из једног млина који су поседовали племићи, био главни вођа незадовољних заједно са Јозефом Бухтелеом (Josef Buchtele). Постао је поручник у литомишљској Грађанској народној гарди, а изабран је и за члана Чешког земаљског сабора (чеш. *Český zemský sněm*). Он је подстакао тензије између Чеха и Немаца (или пронемачки настројених грађана) у граду када је једном странцу са капута скинуо франкфуртску тробојку¹¹.¹² Њемец је постао водећа личност тзв. грађанског одбора, који је од досадашње градске управе (*magistrata*) преузео контролу над градом.¹³ Члан тог револуционарног комитета

⁹ Извор чешких биографских података у овом чланку су регистри парохија Литомишл и Опатов, који се чувају у Збирци регистара Источночешке регије, Државног регионалног архива у Храдцу Кралове. Извор српских биографских података су биографије из заоставштине Игнаца (Игњата) Бајлонија (Историјска документација БИП-а, Документи из заоставштине Игњата Бајлонија), чије нам је копије уступио Ненад Лукић. Поред тога, подаци са породичних гробница породице Бајлони у Београду и Малом Црнићу, те породично стабло у власништву Радослава Крецловића (Н. Лукић, *Три века тиварства у Београду*, стр. 102) и резултати генеалогског истраживања *Marie Thiollier Ernoult's Family Tree*, URL: <http://gw.geneanet.org/cybergenes?lang=en&m=N&v=Bajloni> (прист. 27. августа 2025.).

¹⁰ О збивањима у Литомишлу током револуционарне 1848. године више у: Ivo Plecháček, „Litomyšlská národní garda v roce 1848“, *Sborník příspěvků k dějinám Litomyšle a okolí, K 700. výročí povýšení Litomyšle na město v roce 1959*, (Pardubice, 1959), str. 149–173.

¹¹ У то време се у Франкфурту одржавала Општенемачка скупштина, док су Чеси, који су добили позив преко свог националног вође Франтишека Палацког, одбили да присуствују.

¹² Otto Urban, *Česká společnost 1848–1918*, (Praha: Svoboda, 1982), str. 32–44.

¹³ Градски комитет из 1848. био је револуционарна институција, односно није био званично (законско) тело. Биографија *Породица и фирма Бајлони* (машинопис, око 1935, Историјска документација БИП-а) наводи да је И. Бајлони био члан првог званичног градског одбора 1850. године, што је нетачно. (Státní okresní archiv Svitavy se sídlem v Litomyšli, *Mezifondový soubor kronik, Kronika města Litomyšle, (1848) 1851–1914*, sign. KR–33, fol. 11b, 24b–26.)

поставио је и Њемецов зет, муж његове сестре, Игнац Бајлони, који је у то бунтовничко време користио и другу чешку верзију свог крсног имена, Хинек (Hunek). Изузев тога, Бајлони се у чину десетара придружио грађанској народној гарди.

Литомишљска гарда је учествовала у неуспелом прашком устанку у јуну, али се кући вратила нехеројски, јер је минимално учествовала у борбама. Из Прага се повукла пре предаје побуњеника тако да су се њени чланови непријетно придружили погребној поворци која је напуштала град. О учешћу Игнаца у том подухвату и његовом личном доприносу револуцији немамо никаквих извора на располагању. У изворима се помиње само Игнацов полубрат Јозеф Бајлони као један од оних који су после слома револуције протествовали против накнадних покушаја власти да ограниче права Грађанске гарде. Присталице неограничене монархијске власти су, уз помоћ војске, на крају угушиле све напоре за промене широм Хабзбуршке монархије. Након тога уследило је прогоњење вођа револуције. Међу многобројним осуђеним револуционарима нашле су се и вође револуције у Литомишљу, Јозеф Бухтеле и Антоњин Њемец, који су осуђени и затворени 1850. године.¹⁴ Према доста улепшаној породичној традицији, Њемец је био осуђен на смртну казну, коју је његова супруга успела да спречи када је са двоје деце молила за помиловање током аудијенције код цара Франца Јозефа I.¹⁵ У стварности, Њемец је добио релативно благу казну и пуштен је из затвора 1851. године,¹⁶ након чега је одлучио да се са породицом пресели у Србију у потрази за бољим животом.

Између Литомишља и Србије

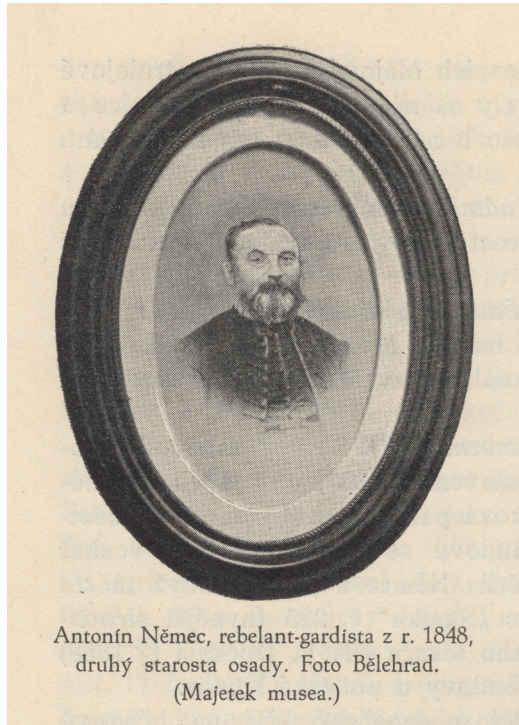
Педесетих година 19. века, у периоду познатом као Бахов апсолутизам (по аустријском министру унутрашњих послова Александру Баху), почела је и чешка емиграција у Србију. Неколико појединаца било је већ активно у Србији од 1840-их, попут Франтишека Александра Заха (František Alexandr Zach, 1807–1892), војног теоретичара, оснивача и каснијег директора београдске Артиљеријске школе, а потом и Војне академије; Јана Неволе (1812–1903), архитекте и пројектанта прве монументалне зграде у Београду, Капетан Мишиног здања; и Јана Машина (1820–1885), лекара и каснијег дворског лекара српске

¹⁴ Milan Skřivánek, *Litomyšl 1259–2009, město kultury a vzdělávání* (Litomyšl, 2009), s. 214–225; Zdeněk Nejedlý, *Litomyšl. Tisíc let života českého města*, s. 113, 117, 118.

¹⁵ *Стариј Антон Њемец*, (машинопис, око 1935, Историјска документација БИП-а), стр. 1.

¹⁶ Суђено му је за високу издају, која није доказана. Стога је осуђен на само девет месеци затвора због насиља над регионалним комесаром, који је у априлу 1849. године покушао да изврши претрес његових млинова. (Ivo Plecháček, „Litomyšlská národní garda v roce 1848“, *Sborník příspěvků k dějinám Litomyšle a okolí, K 700. výročí povýšení Litomyšle na město v roce 1959*, (Pardubice, 1959), s. 169.)

владарске породице. У наредним годинама број Чеха који су стизали у Србију кретао се у десетинама, а можда и стотинама. Након пораза револуције 1848. и 1849. године, неки од ових миграната били су мотивисани не само личним и професионалним разлозима, већ и политичким. Једна таква личност био је свакако Јозеф Мејснер (Josef Meissner, 1828–1893), учесник борби на прашким барикадама, који је дошао у Београд по позиву Франтишека Заха да постане приватни учитељ у породици Јанка Шафарика (Janko Šafařík), још једног чешког научника (словачког порекла) који је учествовао у оснивању неколико српских научних институција.¹⁷ Стога је прилично вероватно да се управо у том контексту након изласка из затвора и литомишљски „револуционар“ Антоњин Њемец преселио у Србију.



Antonín Němec, rebelant-gardista z r. 1848,
druhý starosta osady. Foto Bělehrad.
(Majetek musea.)

Слика 2. Портрет Антоњина Њемеца. (Музеј Литомишља)

¹⁷ Међутим, након неког времена, због непожељног интересовања аустријског конзула, Мејснер је наставио пут у Бугарску и није се вратио у Србију до 1863. године, када је радио у Народној библиотеци у Београду и био један од водећих организатора локалне чешке заједнице. (Václav Žáček a kol. *Češi a Jihoslované v minulosti*, s. 396, 398–399.) Јозеф Здењек Раушар помиње и одређеног „чичу“ Мелтнера, који се такође борио на прашким барикадама 1848. године, након чега га је Франтишек А. Зах довео у Београд и запослио на Војној академији као лабораторијског асистента. (J. Z. Raušar, *Vzpomínky na Srbsko*, s. 57.)

Њемец се прво на кратко населио у Београд, а затим је радио у млину Гаврила Рашића у Бабушинцу на Млави. Свидело му се то подручје, а сазнао је и да је кнежев млин у суседном Братинцу био на располагању за закуп, те није оклевао да се осамостали. Договорило је десетогодишњи закуп, уз сагласност да првих пет година уместо плаћања кирије улаже у млин. Њемец је испоштовао споразум и модернизовао је млин, у који је запослио и своје сународнике.¹⁸

Антоњин Њемец је 1862. године дошао у Београд да са сином Антоњином (рођеним 1838. године) под брдом Смутековац оснује нови млин.¹⁹ Купио је опрему у Чешким земљама, а наручио је и парну машину из Решице у Банату, за коју се тврди да је била прва у Србији. Међутим, његов син Антоњин је умро од великих богиња у Решици. Њемец је у рад пустио најсавременији млин у земљи. Смрт сина тешко га је погодила, па је на крају одлучио да се врати у свој родни град у Чешкој. Млин је пренео на Франтишка Вшетечку (?–1905), професора на београдској Војној академији, са којим је његова кћи Ружена (чеш. Růžena, нем. Roza, 1839–1921) била у браку.²⁰ Њемец је у Литомишлу изградио гостионицу „У Хрозну“ (Код грожђа). Поред тога, вратио се и јавном животу, те је од 1873. био окружни начелник, а од 1875. градоначелник града-насеља Литомишл. На оба положаја остао је до смрти 1881. године. Интересантно је поменути да су га, током изборне кампање, његови противници лажно оптуживали да се вратио из Србије јер је био умешан у атентат на српског кнеза Михаила Обреновића 1868. године.²¹

Током револуције 1848. године браћа Јозеф и Игнац Бајлони били су мање истакнути од свог шурака Антоњина Њемеца, па су избегли прогон. Међутим, Игнац Бајлони (у Србији је користио крсно име Игњат, 1811–1875) је био незадовољан својим извором прихода и одлучио је да напусти Чешку. Размишљао је о пресељењу у Сједињене Америчке Државе, али га је шурак Антоњин Њемец убедио да уместо тога изабере Србију. И тако су 1855. године Игнац и његова супруга Барбора (у Србији користила је крсно име Варвара, 1806–1865) са четворицом синова кренули за Београд. Сместили су се на Топчидерском брду, где је Игнац наставио да се бави истим занатом као у Литомишлу – кожарством.

¹⁸ *Стариј Антон Њемец*, (машинопис, око 1935, Историјска документација БИП-а), стр. 1.

¹⁹ Ово име је том месту дала гостионица, коју је под Топчидерским брдом основао и водио претходник породице Бајлони у угоститељству, Чех Линдржих Смутек (чеш. Jindřich, нем. Najnřih). Седамдесетих година гостионицу и околну земљиште купио је Ђорђе Вајферт, који је овде изградио своју пивару. (J. Z. Raušar, *Vzpomínky na Srbsko*, s. 28.; Branislav Nušić, *Beogradske kafane*, URL: https://www.kodkicosa.com/beogradske_kafane.htm (прист. 29. јануара 2026.))

²⁰ *Стариј Антон Њемец*, (машинопис, око 1935, Историјска документација БИП-а), стр. 1.

²¹ František Lašek, *Oživené litomyšlské paměti*, (Litomyšl, 1940), s. 75; Z. Nejedlý, *Litomyšl*, s. 160.

Додатни новац је зарађивао узгајајући поврће. Након само две године, цела породица стекла је српско држављанство.²²

Најстарији син Игнаца, Јакуб-Јаков (1839–1902), завршио је три године гимназије у Литомишлу,²³ затим се обучио за бачвара у Бечу и радио за Кинцла, бачвара у Београду. Други син, Антоњин-Антон (1841–1900), отишао је код свог ујака Њемеца да научи млинарски занат. Трећи син, Јан-Јован (1846–1872), дипломирао је на Војној академији, али је умро млад након пада са коња. Четврти син, Вацлав-Васа (1848–1891), помагао је оцу у послу.²⁴

Предузимљив Антон Њемец купио је недовршену зграду на Топцијској пијаци²⁵ у Београду, коју је довршио и 1858. године продао Игњату Бајлонију. Тако је настала чувена Бајлонијева гостионица. У приземљу и на првом спрату налазиле су се велике сале које су служиле за забаву, концерте и свадбене пријеме. Чешко народно друштво „Лумир“ такође се овде састајало.²⁶ Игнац и његови синови Јаков и Васа радили су као конобари у ресторану. Кухињом је управљала Јаковава супруга Марија, рођена Валоухова (Valouchová, 1840–1878). Њен отац, првобитно пекар у Литомишлу, а касније градски службеник, био је члан револуционарне народне гарде 1848. године, и драмски писац и аматерски глумац Јозеф Валоух (Josef Valouch, 1811–1888), суоснивач певачког друштва „Властимил“. Марија је била укључена у културни живот у Литомишлу – била је кума на освећењу заставе друштва „Властимил“ 1863. године и наступала је у аматерском позоришту.²⁷ У Србију је вероватно дошла захваљујући свом стрицу, београдском књижару Вавржинцу Валоуху (види доле). Јаковава друга супруга такође је била из Литомишла. Наиме, он је 1880. године отпутовао у завичај да се ожени ћерком локалног тапетара, Маријом Богушовском (1847–1882). Венчани кум био му је ујак, тада већ повратник из Србије, Антоњин Њемец. Маријин отац Вацлав Богушовски (Bogušovský), који је сахрањен у гробници Бајлонија, такође се преселио у Србију. Јаковава трећа супруга била је Вацлавова друга кћи, Лудмила Богушовска (1838–1908).

²² *Породица и фирма Бајлони*, (машинопис, око 1935, Историјска документација БИП-а), стр. 1–2.

²³ Josef Štěpánek, *Dějiny s. k. vyššího gymnázia v Litomyšli*, (Litomyšl, 1894), s. 238.

²⁴ *Породица и фирма Бајлони*, (машинопис, око 1935, Историјска документација БИП-а), стр. 1; *Игњат Бајлони и синови*, (машинопис, око 1950, Историјска документација БИП-а), стр. 1.

²⁵ Данас Хајдук Вељков венац.

²⁶ J. Z. Raušar, *Vzpomínky na Srbsko*, s. 56–60.

²⁷ Z. Nejedlý, *Litomyšl*, s. 168.



Слика 3. Јакоб Бајлони, ауторство приписано Николи Малојевићу.
(Историјски музеј Србије)

Породица Бајлони је просперирала у угоститељству и ускоро је почела да стиче додатну имовину. Они су сву имовину коју су поседовали држали по обичајима старословенских заједница, односно, као једна велика породица (задруга). Сви су се бринули о свом делу заједничког посла, а делили су и приходе и губитке. Овакав облик поседа није постојао у Чешкој, где је наследник занатлија, обично најстарији син, наслеђивао радњу и читаву непокретну имовину, али уз обавезу да мора да исплати своју браћу и сестре. Бајлонијеви су до 1870. године водили гостионицу, да би је потом дали у закуп. Међутим, Јаков и његова породица су наставили да живе у згради гостионице.²⁸

²⁸ *Породица и фирма Бајлони*, (машинопис, око 1935, Историјска документација БИП-а), стр. 2; *Игњат Бајлони и синови*, (машинопис, око 1950, Историјска документација БИП-а), стр.



Слика 4. Марија Бајлони, непознати чешки сликар.
(Историјски музеј Србије)

Породица Бајлони брзо је постала значајни сегмент заједнице Чеха у Београду и учествовала је у њеном друштвеном и културном животу. Током 1880-их година ова заједница је, према извештајима, бројала око три стотине људи. Била је друштвено веома разнолика, састојала се од богатих предузетника, државних службеника и радника, те се да закључити да нису правили разлике између себе. Поред породице Бајлони, и горе поменута сродна породица Вшетечка такође је припадала чешкој елити (види доле за више детаља).²⁹ Током девете деценије 19. века тројици најважнијих чешких предузетника у Београду придружио се

1; Vuk Petrović, *O Česima i njihovim potomcima u Srbiji južno od Save i Dunava*, (Beograd: Češka beseda, 2015), str. 17–18.

²⁹ J. Z. Raušar, *Vzpomínky na Srbsko*, s. 56–58.

и архитекта и грађевински предузетник Франтишек Неквасил (1843–1913), који је био ангажован на изградњи пруга и железничких станица у Србији. Он је 1886. године завршио изградњу хотела „Славија“ у Београду, који је ускоро постао друштвено и културно средиште чешке заједнице.³⁰

Велики млинари

Игњат Бајлони је 1866. године закупио некадашњи Њемецов млин у Братинцу и поверио га свом сину Антону, који се за млинара обучио код свог ујака и у иностранству. Помагао му је млађи брат Васа. Када је закуп истекао 1869. године, породица је купила напуштenu воденицу у Малом Црнићу, такође на реци Млави, свега неколико километара узводно од Њемецове воденице. Тамо су изградили нову двоспратну зграду у оквиру које је уграђена и прва воденица са турбином у Србији.³¹

Током Српско-турских ратова од 1876. до 1878. године, млин је непрекидно радио, јер је био главни добављач брашна за српску војску. У њему се, такође, налазио и главни магацин из којег се брашно распоређивало на потребне локације. Антон и Васа Бајлони су своју војну дужност испуњавали радећи у млину, док је Јаков Бајлони служио као коњаник у генералштабу у Делиграду. Кнежевина Србија је на Берлинском конгресу 1878. године стекла независност, а фирми Бајлони се и званично захвалила за помоћ.³²

Млинарска фирма „Игњат Бајлони и синови“ постала је једна од највећих на Балкану и имала је складишта широм Србије. Њено бело брашно успешно се такмичило са раније увозним брашном из Сегедина и Пеште. Млин је држао педесет пари коња за превоз на велике удаљености, док су за локални превоз биле довољне воловске запреге. Иако су кола путовала у групама како би избегла нападе разбојника, ово није увек одраћало разбојнике од напада. Бајлонији су извозили брашно и преко турске границе до Скопља и Солуна. Млин је био најпрометнији после жетви и током сувог и мразног времена, када други млинови нису могли да раде. Јаков је био задужен за посао. Поред вођења млина, Антон се бавио и пољопривредом и био је један од оснивача „Српског пољопривредног друштва“, а засадио је и виноград у близини млина. Поред тога, гајио је краве и свиње и слао их у Будимпешту на продају. У згради су се, поред млина, налазиле још и месара, пуница, пекара, продавница и кафана. Антон је

³⁰ Ibid., s. 50, 70, 79–80; Iva Paštrnáková, „České a slovenské vplyvy na kultúrny vývoj Srbska koncom 19. storočia“, *Slovanský přehled*, 2008, 94 (2), s. 294–298.

³¹ *Породица и фирма Бајлони*, (машинопис, око 1935, Историјска документација БИП-а), стр. 2–3; *Игњат Бајлони и синови*, (машинопис, око 1950, Историјска документација БИП-а), стр. 2.

³² *Породица и фирма Бајлони*, (машинопис, око 1935, Историјска документација БИП-а), стр. 3–4.

помогао да се 1885. године у Малом Црнићу отвори и основна школа, а 1892. године да се изгради нова црква у српско-византијском стилу.³³ Он се оженио се Аном Тоболаровом (Анна Tobolářová, 1842–1896), такође из Литомишла, која је била нећака Антона Њемеца.

Млин је био домаћин чак две краљевске посете – Александра Обреновића 1896. и Петра I Карађорђевића 1904. године. Краљ Петар I је обишао млин и његову опрему и присуствовао свечаном ручку са својом пратњом.³⁴

Након Антонове смрти, млин је водио његов син Јарослав (1874–1923), који је, суочивши се са растућом конкуренцијом, 1902. године модернизовао млин. Међутим, стално одлагање изградње железнице доносило му је проблеме. Први воз је стигао у Мало Црниће тек 1911. године, те млин никада није успео да поврати свој изгубљени положај на српском тржишту брашна.³⁵

Током Првог светског рата, 1916. године, млин су заузеле бугарске снаге, па је породица Бајлони на неко време отишла у избеглиштво у Француску. Захваљујући извозу брашна Дунавом, након рата је дошло до економског раста, али је млин изгорео у пожару августа 1921. године. Након поправки и модернизације, „мали млин“ је пуштен у рад 1922. године, а годину дана касније и „велики млин“. Јарослављев син Антон (1901–1996) преузео је пословање млином. Међутим, како се 1925. године завршио период процвата млинарског заната, и рад млина породице Бајлони је морао да буде смањен.³⁶ Становници Малог Црнића и даље се са поштовањем сећају породице Бајлони, не само зато што су становништву пружали посао (запошљавали су око педесет људи), већ и зато што нису правили разлике међу њима. Након Другог светског рата, млин је национализован и радио је као млин „Млава“ у оквиру пољопривредне задруге. Престао је с радом током деведесетих година 20. века и коначно банкротирао 2002. године. Године 2013. га је преузела општина Мало Црниће.³⁷

Породица Бајлони је 1883. године купила и млин на парни погон на Топчидерском друму у Београду. Вацлаву-Васи, који је био у сенци своје браће, поверена је управа над млином. И он је имао супруге пореклом из Литомишла

³³ *Породица и фирма Бајлони*, (машинопис, око 1935, Историјска документација БИП-а), стр. 4–6; *Игњат Бајлони и синови*, (машинопис, око 1950, Историјска документација БИП-а), стр. 2.

³⁴ *Препис*, (рукопис, око 1921, Историјска документација БИП-а), стр. 7; D. A., „Kraljev put“, *Politika*, 6. април 1904, стр. 2.

³⁵ *Породица и фирма Бајлони*, (машинопис, око 1935, Историјска документација БИП-а), стр. 7; *Игњат Бајлони и синови*, (машинопис, око 1950, Историјска документација БИП-а), стр. 6.

³⁶ *Породица и фирма Бајлони*, (машинопис, око 1935, Историјска документација БИП-а), стр. 7–8; *Игњат Бајлони и синови*, (машинопис, око 1950, Историјска документација БИП-а), стр. 6.

³⁷ Ena Mirković, *Mlin „Ignjat Bajloni i sinovi“ u Malom Crniću*, [Godišnji rad Požarevacke gimnazije], (Požarevac: Gimnazija u Požarevcu, 2003), str. 7–8; *Prvi parni mlin na Balkanu*. URL: <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2002/11/09/srpski/SR02110805.shtml> (прист. 12. маја 2017); G. M. Zorić, *Malo Crniće: Bajlonijev mlin opet melje*. URL: <http://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:422412-Malo-Crnice-Bajlonijev-mlin-opet-melje> (прист. 27. августа 2025.)

– Милеву Валожих (Valouhova, Valouchová, 1857–1885), а после њене смрти оженио је њену сестру Ружу. Након Васине смрти, млин је водио његов син Јован (1880–1928) све док зграда није уништена током Првог светског рата. Јован је затим отишао да ради у Мало Црниће. Он је био оснивач Српског трговачког двора и члан управних одбора више организација. Васин млађи син, Михаило (1888–1935) је као потпуковник коњице учествовао у борбама током Балканских и Првог светског рата. Након тога се посветио пословању, али је због неколико одлука донетих без сагласности осталих акционара фирме „Бајлони и синови“ довео компанију у озбиљну кризу 1926. године. Остали акционари су потом откупили његов удео у компанији.

Михаило Бајлони је потом основао „Велокс“, фирму за производњу електричних мотора, која није преживела глобалну економску кризу. Као члан управног одбора, активно је учествовао у пословању „Сава банке“ и „Телеоптика“, прве југословенске фабрике за телефонску, оптичку и прецизну опрему. Био је члан бројних организација, добитник разних одликовања и власник стамбених зграда у Београду. Његови потомци Гордана и Градимир су емигрирали у Лисабон почетком Другог светског рата.³⁸ Међутим, тамо нису успели да добију америчке или британске визе, у чему су им одмагали контакти са бившим председником југословенске владе Миланом Стојадиновићем и немачким капиталом. Име Михајлове ћерке Гордане (1914–1999) појавило се после рата током суђења Драгољубу Дражи Михаиловићу, где је спомињана као сарадница Гестапоа. Спорно је, међутим, да ли је уопште имала времена да буде део квислиншке машинерије, с обзиром да је већ у јулу 1941. године читава породица Бајлони покушавала да добије транзитне визе преко Португала за САД.³⁹

Пивари

Око 1850. године, Филип Ђорђевић је на углу Скадарске и Цетињске улице у Београду изградио пивару под именом „Мала“ или „Филипова“. Године 1871. придружио се новооснованој Првој српској пиварској компанији. Међутим, посао са пивом није био веома успешан, па је 1883. године пивару купио Јан

³⁸ *Породица и фирма Бајлони*, (машинопис, око 1935, Историјска документација БИП-а), стр. 8; *Игењат Бајлони и синови*, (машинопис, око 1950, Историјска документација БИП-а), стр. 3, 6–7; Petrović, *O Česima*, 22.

³⁹ Душко Лопандић, „Оаза на рубу Европе“, *Политикин забавник*. URL: <http://politikin-zabavnik.co.rs/pz/tekstovi/oaza-na-rubu> (прист. 9. децембра 2025); “Trial Links Fotitch To Gestapo Woman”, *Daily Worker*, (New York, 1946), 2; Arquivo Diplomático e Biblioteca, Ministério dos Negócios Estrangeiros, “Processo de pedido de visto para Radmila Bajlioni, Gordana Bajlioni, Ljiljana Bajlioni e Gradimir Bajlioni”, Lisboa, 30 de Outubro de 1941. URL: <https://ahd.mne.gov.pt/Nyron/Archive/Catalog/winlibimg.aspx?doc=131054&img=7583> (прист. 9. децембар 2025).

Брабец, Чех и пашеног Јакова Бајлонија⁴⁰, који је био свестан чињенице да је потребна инвестиција у модернизацију. Он је 1884. године у пивару увео парни погон, други у Београду после Вајфертове пиваре, и изградио нове зграде. Међутим, лоши финансијски резултати приморали су га да већ 1888. године прода пивару породици Бајлони, али је наставио да ради у пивари као пивар.⁴¹



Слика 5. Пивара породице Бајлони пре Првог светског рата.
(Историјски архив Београда, збирка фотографија)

⁴⁰ Јан Брабец је био муж Антоније Валоухове (1844–?), сестре Јаковове супруге Марије.

⁴¹ *Породица и фирма Бајлони*, (машинопис, око 1935, Историјска документација БИП-а), стр. 9; *Игњат Бајлони и синови*, (машинопис, око 1950, Историјска документација БИП-а), стр. 3; Н. Лукић, „Парна пивара „Игњат Бајлони и синови“ 1888–1946“, стр. 123; J. Z. Raušar, *Vzpomínky na Srbsko*, s. 56.

Јаков је преузео управљање пиваром, а био је и један од оснивача Прве српске пиварске компаније 1871. године и један од њених акционара. У првој години под управом породице Бајлони (1888) пивара је произвела 4.677 хектолитара пива, што је био релативно мали обим. Схвативши да не може да се такмичи са гигантском пиваром Вајферта, купио је околно земљиште и на њему изградио сладару и сопствено водоводно постројење за довођење воде из Дунава, а увезао је и модерну опрему из Чешке и Немачке. До 1900. године производња пива порасла је на 19.462 хектолитра годишње. Пиво се више није продавало само у бачвама, већ и у боцама, па је тако 1891. године произведено 220.000 боца пива. Ривалство са Вајфертом наставило се на Светској изложби у Паризу 1900. године, где је Бајлонијево пиво освојило „само“ сребрну медаљу, док је Вајфертово освојило злато. У то време пивара је запошљавала око педесет људи. Уз пивару је 1892. године отворена и пивница „Код Мале пиваре“ (данашња кафана „Скадарлија“), која је, захваљујући свом великом дворишту, постала веома популарна међу становницима Београда. На прелазу векова пиво је постајало све популарније у Србији – више га нису пили само становници Београда, већ и становници мањих градова. Растућа производња захтевала је сталну модернизацију, па је 1901. године нови механички систем за хлађење заменио до тада коришћени лед из Дунава и Саве.⁴²

Фирма Бајлони учествовала је на бројним међународним изложбама, где је освајала разне награде, и то не само за пиво, већ и за брашно – за које је добила златну медаљу на изложби у Антверпену 1885. године.

Јаков Бајлони није се бавио искључиво вођењем пиваре. Он је учествовао у изградњи српске државе, која је стекла независност 1878. године. Био је члан управних одбора Народне банке Србије, Управе државног монопола и Индустриске коморе. Такође је био оснивач и потпредседник Српског бродарског друштва и масон...⁴³

Игњат Бајлони млађи

Након смрти Јакова Бајлонија 1902. године, његов син Игњат млађи (1876–1935), који је завршио нижу гимназију, те државну Трговачку школу у Београду и Трговачку академију у Бечу,⁴⁴ преузео је вођење пиваре. Ускоро је

⁴² *Породица и фирма Бајлони*, (машинопис, око 1935, Историјска документација БИП-а), стр. 9–10; Н. Лукић, „Парна пивара „Игњат Бајлони и синови“ 1888–1946“, стр. 124–125.

⁴³ *Игњат Бајлони и синови*, (машинопис, око 1950, Историјска документација БИП-а), стр. 4–5.

⁴⁴ „Игњат Бајлони“, *Политика*, 23. јул 1934, стр. 6. URL: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Periodika/SD_2F6F6602455A67B1B521D786232CBF4A/1935/07/23?pageIndex=00006 (прист. 03. фебруара 2026).

преузео и вођење читаве фирме „Игњат Бајлони и синови“. Његов млађи брат Фрања (1878–1950) бринуо се о практичном вођењу пиваре. Иако Игњат није био родом из Литомишља, као његов отац и стричеви, није заборавио своје чешке корене. Карел Воитл се сећао своје пословне посете Србији 1903. године:

„На београдској железничкој станици дочекала нас је велика делегација Српског трговачког удружења, на челу са њеним председником, господином Костом Ризнићем. Са задовољством се предајем заштити члана који говори чешки, индустријалца господина Бајлонија...“⁴⁵ (...) „Млади Бајлони, ваљда тринаестоструки милионер, мој водич по доласку, присећа се чешке домовине свог деде, који је дошао из Литомишљског краја и пре неколико година покренуо посао у угоститељској индустрији у Београду. Данас је пословна кућа Бајлони једна од најуспешнијих и најпоштованијих. Његова имовина обухвата успешну чешку пивару (са годишњом производњом од око 30.000 хектолитара), млинове, газдинство са стоком, племенитим коњима и ретком живином... Као и многи други у Србији, фирма породице Бајлони заснована је на старословенској институцији задруге. Седморица рођака и браће су њени чланови са заједничком породичном имовином, којој се додају и доприноси њихових супруга...“⁴⁶

„Вече смо завршили у чешкој пивари, названој по свом производу и власнику, господину Бајлонију. Поред ове пиваре, у Београду постоји још једна пивара скоро исте величине и укупно девет пивара широм земље са годишњом производњом од око 80.000 хектолитара, што значи да су осталих седам, осим две у Београду, веома мале. Наше плзењско пиво такође се увози. Раније смо посетили срећни дом 29-огодишњег поглавара домаћинства Бајлони у градској четврти близу пристаништа. Шармантна госпођа Бајлони, права српска жена са пуном љубављу посвећена одгоју двоје преслатке деце и вођењу домаћинства, дочекала нас је са „слатким“. У барокном салону доминирају портрети у уљу предака породице Бајлони из Литомишља. У пивари, која се налази на супротном крају града (а којом управља млађи брат господина Бајлонија, са углавном чешком радном снагом), пространа је штала са бетонским подом претворена у банкет салу. Око дугих столова прекривених традиционалним српским јелима, како од брашна, тако и од меса („ражњићи“, односно мали комадићи говедине и другог меса набодени на штапиће), окупило се право српско-чешко друштво. Поред домаћина и њихових рођака, били су присутни и неки познати српски трговци са председником Ризнићем, наша делегација и делегација удружења „Лумир“, средишта чешке заједнице у Београду, која је овде прилично бројна и чији су чланови углавном занатлије. Овога пута, наш

⁴⁵ Karel Voítl, „Z výletu do Srbska. Cestovní mžikové kresby a poznámky od Karla Voítla“, *Osvěta. Listy pro rozhled v umění, vědě a politice*, (Praha, 1906), s. 62.

⁴⁶ Ibid, s. 65.

састанак су улепшале и српске даме. Бајлонијев производ, који су нам послужили у пенушавим чашама, заиста је учинио част својој домовини. Било је као да његово порекло потиче директно из плзењског краја. Није ни чудо што је некада привукла братске језике под власт пива, нешто што је било потпуно непознато у Србији пре нешто више од једне генерације, и што се то правило полако шири по целој земљи...⁴⁷

У то време, чланови породице су себе, упркос свом пореклу, сматрали првенствено Србима. Поред тога, напустили су своју изворну католичку вероисповест и прешли у православље.⁴⁸ Игњат Бајлони је наставио да гради додатне објекте, бушио је нове бунаре и увео електричну струју, а пивара је била једно од првих предузећа у Београду које је користило струју. До краја прве деценије 20. века, бренд Бајлони је заменио Вајферта на врху листе највећих произвођача пива у Србији – на пример, 1910. године су произвели 41.902 хектолитра. Њихово пиво се транспортовало и на Косово и у Македонију. Међутим, Бајлонији су сарађивали са својим конкурентима – заједно са Вајфертом су успешно вршили притисак на владу да смањи царинске дажбине на увоз пивских сировина и, обратно, да повећа царинске дажбине на увоз пива из Аустро-Угарске и Немачке, које је било јефтиније од српског пива. Године 1911. три највеће српске пиваре – Вајферт, Бајлони и Косовљанин из Јагодине (која је модернизована захваљујући Прашкој кредитној банци) – формирале су картел који је поделио тржиште и уједначио цене како би се заштитили од увозних пива.⁴⁹

На почетку Првог светског рата пивара је претрпела штету током аустројског артиљеријског гранатирања града, али је до краја 1914. године делимично обновила рад. Међутим, када је у октобру 1915. године Београд пао, пивара је обуставила рад до краја рата 1918. године.⁵⁰

Као и његови рођаци, Игњат Бајлони је био водећи члан више друштава и установа. Он је 1905. године ушао у управу Српског бродарског друштва, а касније је постао и њен директор; 1908. године постао је председник новооснованог Удружења београдских индустријалаца; 1911. године био је један од оснивача Индустријске коморе, чији је председник био од 1914. године.⁵¹ Током Првог светског рата постао је делегат војног министра за снабдевање храном, а

⁴⁷ Ibid, 229.

⁴⁸ *Игњат Бајлони и синови*, (машинопис, око 1950, Историјска документација БИП-а), стр. 7; V. Petrović, *O Cesima*, стр. 22.

⁴⁹ *Породица и фирма Бајлони*, (машинопис, око 1935, Историјска документација БИП-а), стр. 10; Н. Лукић, „Парна пивара „Игњат Бајлони и синови“ 1888–1946“, стр. 125–126.

⁵⁰ *Породица и фирма Бајлони*, (машинопис, око 1935, Историјска документација БИП-а), стр. 10; Н. Лукић, „Парна пивара „Игњат Бајлони и синови“ 1888–1946“, стр. 126–127.

⁵¹ Драган Милићевић, „Смрт једнога од вођа народне привреде. Личност и рад Игњата Бајлони“, *Политика*, 24. јул 1935, стр. 6. URL: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Periodika/SD_2F6F6602455A67B1B521D786232CBF4A/1935/07/24?pageIndex=00006 (прист. 3. фебруара 2026).

био је укључен и у обавештајне и пропагандне активности у интересу Србије у савезничким земљама. Након рата, руководио је Дирекцијом за привредну обнову и снабдевање, учествујући у преговорима са америчком мисијом у Трсту и у преговорима о немачким ратним одштетама у Паризу.⁵²

Фирма „Игњат Бајлони и синови“ је тражила ратну одштету за уништени млин и оштећену пивару у Београду, након чега је отпочела велика реконструкција. Игњат Бајлони је купио нове машине из Немачке, Аустрије и Чехословачке, као и додатно околно земљиште, тако да је површина пиваре порасла на један и по хектар.⁵³

Број запослених варирао је, достижући максимумом од двеста радника. Многи стручњаци долазили су из Чешке. Прављено је неколико врста пива, углавном од жатечког хмеља – светло, тамно, карамелно, стаут итд. Пивара је имала разне радионице (колар, ковач, седлар, столар, лимар, електричар, бравар итд.), које су се бринуле о опреми пиваре као и о бројним превозним средствима. Компанија је имала складишта широм југословенске државе. Највећа производња остварена је 1925. године, када је произведено 72.548 хектолитара пива.⁵⁴



Слика 6. Комплекс нове пиваре Бајлонијевих, 1933.
(ИАБ, збирка фотографија)

⁵² V. Petrović, *O Česima*, str. 26.

⁵³ Н. Лукић, „Парна пивара „Игњат Бајлони и синови“ 1888–1946“, стр. 127.

⁵⁴ *Ibid*, str. 127–130.

Игњат се кретао и у највишим круговима српске политике. Од 1928. до 1934. године је обављао дужност гувернера Народне банке Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.⁵⁵ У фебруару 1932. године одликован је чехословачким орденом Белог лава.⁵⁶

Због растуће конкуренције увозних пива, основан је Савез пивске индустрије 1929. године, а Игњат Бајлони је изабран за његовог председника. Увоз и глобална економска криза изазвали су привремени пад производње у свим југословенским пиварама. Због кризе је 1934. формиран картел највећих српских, босанских и македонских пивара, који је поделио тржиште пива међу собом – Вајферту је додељено 46%, а Бајлонију 20% тржишта. Међутим, ово није много помогло, те је Бајлоније пивара, која је од 1934. имала максимални производни капацитет од 126.000 хектолитара пива годишње, 1935. године произвела свега 18.672 хектолитара.⁵⁷

Од акционарског друштва до данас

Након смрти Игњата Бајлонија, цела компанија „Игњат Бајлони и синови“ је 1936. године претворена у акционарско друштво. Акционари су били чланови породице, а Фрања Бајлони постао је председник управног одбора, док је Антон Бајлони био потпредседник.⁵⁸

Од 1937. године потрошња пива поново је почела да расте, а 1940. достигла је 45.508 хектолитара. Међутим, током немачког бомбардовања Београда априла 1941. године, неколико зграда на поседу пиваре Бајлони је изгорело. Упркос тешкоћама у снабдевању сировинама, производња је настављена и током окупације. Међутим, обим рада је значајно смањен због недостатка угља 1944. и штете изазване савезничким ваздушним нападом у априлу. Пивара је претрпела додатну штету током ослобођења Београда у октобру исте године, када су у њеној близини вођене жестоке борбе.⁵⁹

Након рата, имовина породице Бајлони је прво одузета 1945. године, а затим национализована без надокнаде крајем 1946. године. Млађи чланови породице (највероватније) су емигрирали у Француску.

⁵⁵ Д. Милићевић, „Смрт једнога од вођа народне привреде. Личност и рад Игњата Бајлони“, *Политика*, 24. јул 1935, стр. 6.

⁵⁶ *Игњат Бајлони и синови*, (машинопис, око 1950, Историјска документација БИП-а), стр. 7; *Československý řád Bílého lva 1923–1990. Jmenný rejstřík nositelů*. Archiv kanceláře prezidenta republiky, (Praha, 2015). URL: https://www.prazskyhradarchiv.cz/file/edee/vyznamenani/cs_rbl.pdf (прист. 27. августа 2025).

⁵⁷ *Породица и фирма Бајлони*, (машинопис, око 1935, Историјска документација БИП-а), стр. 10; Н. Лукић, „Парна пивара „Игњат Бајлони и синови“ 1888–1946“, стр. 127–131.

⁵⁸ *Ibid*, str. 131–132.

⁵⁹ *Ibid*, str. 132.



Слика 7. Реклама пиваре Бајлони на Београдском сајму пред Други светски рат.
(ИАБ, збирка фотографија)

Пивара породице Бајлони је радила од 1947. до 1950. године под именом „Пивара Београд“, од 1950. до 1954. године, након спајања са другим пиварама, као „Индустрија пива 7. јули“, а затим поново самостално као „Београд“ (са филијалом у Нишу). Производња пива је расла, али је била ограничена недостатком простора за складиштење, али је упркос проблемима 1955. године произведено 64.038 хектолитара пива. Планирана модернизација није спроведена јер је, према новом урбанистичком плану, пивара требало да буде пресељена на Дунав. Пивара је 1963. године, као Погон II, укључена у новоосновани конгломерат за пића БИП (Београдска индустрија пива). У њу је коначно требало да се инвестира, али је на крају предност ипак дата некадашњој Вајфертовој пивари (Погон I). Пивара је 1967. године постала део резервата културне баштине Скадарлија. Због локације у самом центру града даље проширење није било могуће, па је 1971. године спроведена студија о претварању пиваре у музеј пива. Међутим, планови нису реализовани и пивара је наставила са радом од 1973. до 1989. године као БИП Скадарлија.

Почетком последње деценије 20. века у њој је почела да се пуни минерална вода „Скадарлија“, а део комплекса постао је први тржни центар у Србији.

Године 2006. компанија БИП продала је пивару са ресторанима „Велика Скадарлија“, „Бајлони“ и „Александар“, као и канцеларијски и комерцијални центар „Скадарлија“ и његове филијале, италијанској компанији „Star immobiliare“. Након више од 150 година, компанија је обуставила производњу пива и продала опрему. Комплекс је још два пута мењао власника, а део пиваре данас је запуштен и користи се као плаћени паркинг.⁶⁰

Рођаци

Нећак Игњата Бајлонија (син његовог брата Јана-Јована), Вацлав Бајлони (1853–1922), је из Опатова, села близу Литомишља, отишао у Србију. Његова ћерка Милева (1881–1931) удала се за Милана Крецловића (1877–1918), који је био син Чеха Јозефа Крецла, који је, заједно са Антоном Бајлонијем, научио млински занат у млину Антона Њемеца и касније радио за породицу Бајлони као управник складишта у Пожаревцу.⁶¹

Још један члан породице, родом из Литомишља, из генерације Антона Њемеца и Игњата Бајлонија стекао је славу у Србији. **Вавринец Валоух** (Vavřinec Valouch, 1814–1887), син пекара из Горњег предграђа Литомишља и брат горепоменутог Јозефа Валоуха, дипломирао је на Филозофском институту у Литомишљу,⁶² али није завршио студије у Бечу. Због лошег здравља, лекар му је препоручио промену климе, па је Вавринец отишао у Београд 1849. или 1850. године.⁶³ Почео је да ради као помоћник Милоша Поповића, који је 1851. године основао прву српску књижару. Поповићу се допао млади Чех, те му је помогао и, две године касније, продао књижару. Валоух се оженио Српкињом Персидом Лазаревић, стекао српско држављанство, прешао у православље и узео ново име – Велимир Валожић. Године 1858. објавио је свој први календар, а 1864. и прву књигу. Објављивао је књиге, од школских уџбеника, речника, занатских приручника до белетристике. Углавном се бавио објављивањем тзв. „популарног штива за народ“ домаћих аутора, али је понекад објављивао и преводима и познате светске писце као што су Жил Верн, Лорд Бајрон и други. Створио је ефикасну мрежу за дистрибуцију књига у земљи, а покушавао је да их дистрибуира чак и у најудаљеније крајеве Србије, укључујући и оне који су још били под турском влашћу. Изузев тога, он је и набављао и извозио књиге

⁶⁰ Ibid, str. 133–134.

⁶¹ *Породица и фирма Бајлони*, (машинопис, око 1935, Историјска документација БИП-а), стр. 4; Genealogija Radoslava Kreclovića.

⁶² Štěpánek, *Dějiny c. k. vyššího gymnázia v Litomyšli*, s. 229.

⁶³ *Marija je rođena*, (машинопис, око 1935, Историјска документација БИП-а), стр. 1; Danilo Lučić, *Velimir Valozić: čovek, koji je prvi izdavao knjige u Srbiji*. URL: <https://www.beforeafter.rs/kultura/velimir-valozic-ko-je-i-kako-prvi-izdavao-knjige-u-srbiji/> [cit. 2025-08-27].

у иностранство, где је сарађивао са издавачима и трговцима књига у многим европским градовима.⁶⁴ Његове књиге је често илустровао Чех, Владимир Тителбах (Vladimír Titelbach). Године 1887. почео је да објављује и илустровани часопис, криминалне хронике тзв. *Црне листове*.⁶⁵

Валожихева књижара у Београду, у којој су се могли купити практично сви наслови објављени на српском и многа дела на страним језицима, била је место окупљања водећих личности српског културног живота. Међутим, он је одржавао контакте и са прашким издавачем Франтишеком Бартелом (1841–1911). Валожих је имао два сина и две кћери – Душан је умро релативно млад, а Милош је кренуо очевим путем. Кћери Милева и Ружа су се удале за Вацлава Бајлонија. Три њихове рођаке, сестре Валох из Литомишља, такође су се удале у Београду – Марија за Јакова Бајлонија, Антонија (Antonie) за Јана Брабеца, као што смо раније поменули, а Јозефа (Josefa, 1848–?) за српског официра Блажа Јурковића.⁶⁶

Милош Валожих је био успешан предузетник који је 1895. године први почео да објављује разгледнице у Србији. Такође се бавио хуманитарним радом, донирајући новац домовима за сирочад. Након Милоша, вођење књижаре преузели су његови синови – прво Михајло, а затим Драгутин. Књижара је затворена 1939. године.⁶⁷

Већ поменути **Франтишек Вшетечка**, родом из града Рокицани (Rokycany) у западној Чешкој и супруг Розе Њемцове, нећаке Игњата Бајлонија, био је успешан привредник у Београду. Водио је дестилерију поред некадашњег Њемецовог млина, а поседовао је и пашњаке у околини Београда, које је обрађивао и на којима је српским сељацима преносио савремене пољопривредне методе. Како се сећао у чланку у новинама *Народни лист* (*Národní listy*, 6. јануара 1866. године) песник Вићеслав Халек (Vítězslav Hálek, 1835–1874), који је посетио Београд 1865. године, било је код Вшетечке могуће наћи „право чешко домаћинство ... Његова радна снага су сви Чеси, и у његовом домаћинству ћете се осећати као код куће“.⁶⁸

⁶⁴ Милица Тарабић, „Књижарско-издавачки рад Велимира Валожиха и његових потомака“, *Библиотекар – часопис за теорију и праксу библиотекарства*, LXII/2020, 1, стр. 137–147.

⁶⁵ V. Petrović, *O Česima*, str. 223–225; Ana Stjelja, *Čovek koji je dao veliki doprinos popularizaciji knjige i razvoju knjižarstva*. URL: <http://velikiljudi.rs/istorija/knizhar-izdavach-prvih-razglednitsa-u-srbiji/> (prist. 12. maja 2017).

⁶⁶ *Marija je rođena*, (mašinopis, oko 1935, Istorijska dokumentacija VIP-a), str. 1.

⁶⁷ V. Petrović, *O Česima*, str. 225–226; Stjelja, *Čovek koji je dao veliki doprinos popularizaciji knjige*; Б. П. „Ускоро ће бити срушена некад велика и чувена књижара Велимира Валожиха“, *Политика*, 18. мај 1939, стр. 8. URL: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Periodika/SD_2F6F6602455A67B1B521D786232CBF4A/1939/05/18?pageIndex=00008 (прист. 3. фебруара 2026).

⁶⁸ Vítězslav Hálek, *Cestopisy. Články z let 1861–1874*, (Praha: František Borový, 1925), s. 256.

Вшетечков млин био је место одржавања бројних прослава, од којих су најпознатије биле мајске прославе. Овако је једну од посета код Вшетечке описао Вићеслав Халек:

„Провео сам једно од најлепших вечери у дому професора Вшетечке, родом из Рокицана. Он живи са својим тастом близу Београда, где је изградио млин на парни погон. Чеси из Београда били су позвани на ту вечеру, а забава која је уследила била је тако искрено чешка да ми је била прави благослов након мог дугог путовања. Највеселији тада увече био је проф. Шафарик. Вероватно не постоји ниједна словенска песма коју он не зна, и својим неисцрпним хумором понудио нам је прави избор свих веселих словенских песама. Наш сународник, српски пуковник Зах, такође је био присутан, веома интеллигентан човек са којим сам провео много пријатних вечери. Зах је такође био директор војне академије у Београду; влада се веома плашила његових симпатија према ученицима (академије) и недавно га је преместила у Крагујевац како не би био у Београду. Зах је по природи озбиљан, али те вечери био је толико весело да га нико никада раније није видео таквог...“⁶⁹

Супружници Вшетечкови су се као пензионери вратили у Праг, где је њихов син Јанек студирао хемију како би преузео породични посао. У Београд су долазили само лети у своју резиденцију. Накратко су се вратили у Србију да помогну Јанеку да преузме пословање. Остатак живота провели су у Прагу.⁷⁰

Имамо само фрагментарне информације о члановима породице Тоболар (Tobolář) из Литомишлa. Антон Њемец био је ожењен Вероником (1811–1902), ћерком сапунџије Јиндржиха Тоболаржа. Остали чланови ове проширене породице дошли су у Србију заједно са породицом Њемец, или, прецизније, следили су их. Антон Бајлони се оженио Аном (1842–1896), ћерком Вероникиног брата Јиндржиха Тоболаржа, кундачара, произвођача кундака за пушке. Вероникин други брат, Карел Тоболарж, лимар имао је два сина који су се такође преселили у Србију. Карел Тоболарж (1846–?) је у Братинцу код Антона Њемеца, заједно са Антоном Бајлонијем и Јозефом Крецлом, научио млинарски занат, али се на крају вратио у Литомишл и тамо радио као сапунџија. Његов брат Франтишек Тоболарж (1844–?), који је завршио гимназију у Литомишлу, неколико година

⁶⁹ V. Hálek, *Cestopisy*, s. 274. У неколико чланака објављених у јануару 1866. године у прашким новинама *Народни лист*, В. Халек је описао своје утиске посете Београду. У њима је пре свега изразио своје дубоко разочарење ауторитарним стилем власти у Србији, који је, по мишљењу аутора, далеко превазишао полицијски режим током Баховог апсолутизма у Аустрији 1850-их. Такође је критиковао то што је наишао на дубоко неповерење према свим странцима и досељеницима у Србији, које Срби колективно називају „Швабе“, укључујући у то не само Чехе, али, на Халково изненађење, такође Хрвате и пречанске Србе.

⁷⁰ *Стариј Антон Њемец*, (машинопис, око 1935, Историјска документација БИП-а), стр. 2; J. Z. Raušar, *Vzpomínky na Srbsko*, s. 56–58, 103.

је, заједно са Хинеком Вајлдом (Huněk Wild)) из Рокицана, водио млин који је Њемец основао у Београду када су се његови власници, Вшетечкови, привремено преселили у Праг. Између осталог, Тоболарж је одржавао традицију локалних мајских прослава, којима су присуствовали не само његови сународници већ и министри српске владе. Сам није волео да се појављује у јавности, али се тим поводима истицао као поборник Николе Пашића.⁷¹

Барбора Тоболаржова (Tobolářová, око 1855–1921), вероватно супруга Франтишека Тоболаржа, била је привремено задржана као држављанка непријатељске државе док је у јулу 1914. посећивала рођаке у Литомишлу, на почетку Првог светског рата.⁷²

Закључак

Некако је мистерија како је успех ових земљака из Литомишла могао бити заборављен, с обзиром на то да су, поред астронома Здењек Копала (Zdeněk Kopal, 1914–1993), који је од 1938. године радио у САД и Енглеској, били међу најуспешнијим чешким емигрантима пореклом из Литомишла. Савременици успона породице у другој половини 19. века очигледно су били упознати са судбином Бајлони и њихових рођака, а спискови ученика литомишљске гимназије укратко бележе њихове професије у одраслом добу – Јакуб Бајлони је наведен као „гостионичар у српском Београду“, Фрања Тоболарж као „млинар у Београду“. Међутим, Вавржинец Валоух-Валожић је наведен без занимања.⁷³ Да ли је могуће да нико у Литомишлу није знао да су гостионичари постали индустријалци? У својој књизи пуној невероватних детаља (али и грешака), локални историчар, иначе лекар и градоначелник, Франтишек Лашек помиње детаље попут оног да је Франтишек Тоболарж био тајни поборник Николе Пашића,⁷⁴ али не каже ни реч о Бајлонијевима. Можда се позвао на мемоаре Јозефа Здењек Раушара, који пише о „Тоболаржу из Литомишла“ и о Бајлонијевима, али не наводи њихово тачно порекло. Здењек Неједли (Zdeněk Nejedlý)⁷⁵ детаљно је пратио судбину Антоњина Њемеца, али Бајлонијеве спомиње само

⁷¹ *Стариј Антон Њемец*, (машинопис, око 1935, Историјска документација БИП-а), стр. 2; V. Petrović, *O Česima*, str. 17; J. Štěpánek, *Dějiny c. k. vyššího gymnázia v Litomyšli*, s. 315; J. Z. Raušar, *Vzpomínky na Srbsko*, s. 58, 103.

⁷² Н. Лукић, „Београђани у аустроугарским логорима 1914. године“, *Годишњак града Београда*, LX (2013), стр. 137.

⁷³ J. Štěpánek, *Dějiny c. k. vyššího gymnázia v Litomyšli*, s. 229, 238, 315.

⁷⁴ F. Lašek, *Oživené litomyšlské paměti*, s. 75.

⁷⁵ Литомишљски рођак, универзитетски професор Здењек Неједли (1878–1962) био је чувени музиколог, историчар литературе и музике, ђак Томаша Гарига Масарика. Члан Комунистичке партије од међуратног периода, постао је после 1948. године један од твораца стаљинистичке културне политике. Иако у чешкој средини важи за контроверзну личност, не могу се оспорити

у списковима учесника револуције 1848. године. До недавног времена чак ни стручњацима у регионалној историји Литомишља име Бајлони није било познато, док им Милан Фирст (Milan Fürst), председник Чешке Беседе у Београду, није скренуо пажњу на њихово постојање. Овај чланак стога делимично „отплаћује дуг“ који је регионална историографија Литомишља дуговала овој породици, која је у Чешкој готово заборављена.

Истовремено, чланак исправља неке детаље из историје породице у Чешкој који се појављују у српским изворима. Аутори биографија сачуваних у архивима пиваре очигледно су вршили нека истраживања у Литомишљу, али су направили и одређене грешке, вероватно због делимичног непознавања чешких прилика и претераног поверења у традиционална сећања породице Бајлони на њихову стару домовину.

У овом чланку исцрпно смо користили вероватно све постојеће изворе о породици Бајлони настале пред њено исељење у Србију, а које се налазе у чешким архивима. Ови извори су већином скромни, јер њени чланови својим активностима нису прекорачили оквир локалних збивања у тада малом градићу и мало који од њих су били уопште забележени. Јасно је да су много већи траг оставили на тлу Србије, где су постали значајни предузетници и учесници јавног живота. Међутим, чак ни активности породице и њен живот у Србији још увек нису довољно документовани у историографији. Многа питања остају отворена за будућа истраживања. Стога би будући истраживачи требало да се усредсреде на српску историју породице и, не мање важно, на њену судбину након национализације и емиграције, о којој су доступне информације и даље веома недовољне. Верујемо да такво истраживање може допринети даљем проучавању развоја српске економске и друштвене елите у другој половини 19. и првој половини 20. века.

многе његове заслуге, поред осталог и у проучавању прошлости и културне баштине родног Литомишља.

Извори и литература

- Státní oblastní archiv v Hradci Králové (Državni regionalni arhiv u Hradecu Kralovom)
 Sbírka matrik Východočeského kraje (Zbirka matičnjih knjiga Istočnočeskog regiona)
 Matriky narozených farnosti Litomyšl, sign. 1300, 1301, 1302, 1303, 1304, 1305, 1306, 1307, 1308 (1735–1850)
 Matriky oddaných farnosti Litomyšl, sign. 1317, 1318, 1319, 1320, 1321, 5409 (1761–1884)
 Matriky zemřelých farnosti Litomyšl, sign. 1328, 1331, 1332, 5411, 7489 (1796–1902)
 Matrika narozených farnosti Opatov, sign. M-28 2375 (1826–1843)
 Matrika zemřelých farnosti Opatov, sign. M-28 2384 (1836–1889).
 Státní okresní archiv Svitavy se sídlem v Litomyšli (Državni kotarski arhiv Svitavy sa sedištem u Litomišlu)
 Mezifondový soubor kronik, Kronika města Litomyšle, (1848) 1851–1914, sign. KR–33.
 Archiv města Litomyšle, oddíl 1b, Městská gruntovní kniha, 1735–1794, kniha 93.
 Regionální muzeum v Litomyšli (Regionalni muzej u Litomišlu)
 Sbírka vědeckých rukopisů, inv. č. 197-1-2, August Sedláček, *Topografie Litomyšle*.
 Istorijska dokumentacija BIP-a, Dokumenta iz zaostavštine Ignjata Bajlonija, fotokopije dokumenata u posedu Nenada Lukića)
Porodica i firma Bajloni, mašinopis, oko 1935.
Stariji Anton Njemec, mašinopis, oko 1935.
Marija je rođena, mašinopis, oko 1935.
Ignjat Bajloni i sinovi, mašinopis, oko 1950.
Prepis, rukopis, asi 1921.
 Arquivo Diplomático e Biblioteca, Ministerio dos Negocios Estrangerios. URL: <https://ahd.mne.gov.pt/Nyron/Archive/Catalog/> (pristupljeno 2. februara 2026)
- Politika* (Beograd)
Daily Worker (New York)
- Hálek, Vítězslav. *Cestopisy. Články z let 1861–1874*. Praha: František Borový, 1925.
 Jirasek, Alojz. *Filozofska historija*. Bački Petrovac: Deoničarsko Društvo, 1921.
 Lašek, František. *Oživené litomyšlské paměti*. Litomyšl: Městské muzeum, 1940.
 Lašek, František. *Litomyšl v dějinách a výtvarném umění*. Litomyšl: J. R. Veselík, 1946.
 Lukić, Nenad. „Beograđani u austrougarskim logorima 1914. godine“, *Godišnjak grada Beograda*, LX (2013), str. 109–174. (ćirilica)
 Lukić, Nenad. „Parna pivara „Ignjac Bajloni i sinovi“ 1888–1946“, *Nasleđe*, 16, 2015, str. 123–138. (ćirilica)
 Lukić, Nenad. *Tri veka pivarstva u Beogradu*. Katalog izložbe. Beograd: Muzej nauke i tehnike, 2019. (ćirilica)
 Mirković, Ena. „Mlin „Ignjat Bajloni i sinovi“ u Malom Crniću“. [Godišnji rad Požarevačke gimnazije]. Požarevac: Gimnazija u Požarevcu, 2003.

- Nejedlý, Zdeněk. *Litomyšl. Tisíc let života českého města*. Litomyšl: Výstavní výbor města Litomyšle, 1934.
- Paštrnáková, Iva. „České a slovenské vplyvy na kultúrny vývoj Srbska koncom 19. storočia“. *Slovanský prehľad*, 94, 2 (2008), s. 294–298.
- Pelikán, Jan et al. *Dějiny Srbska*. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2013.
- Petrović, Vuk. *O Česima i njihovim potomcima u Srbiji južno od Save i Dunava*. Beograd: Češka beseda, 2015.
- Plecháček, Ivo. „Litomyšlská národní garda v roce 1848“. In: *Sborník příspěvků k dějinám Litomyšle a okolí, K 700. výročí povýšení Litomyšle na město v roce 1959*. Pardubice: Krajský dům osvěty, 1959, s. 149–173.
- Raušar, Josef Zdeněk. *Vzpomínky na Srbsko z let 1884–1897 a naše krajany v něm*. Praha, 1932.
- Skřivánek, Milan. *Litomyšl 1259–2009, město kultury a vzdělávání*. Litomyšl: Město Litomyšl, 2009.
- Štěpánek, Josef. *Dějiny c. k. vyššího gymnázia v Litomyšli*. Litomyšl: Město Litomyšl, 1894.
- Tarabić, Milica. „Knjižarsko-izdavački rad Velimira Valožića i njegovih potomaka“. *Bibliotekar – časopis za teoriju i praksu bibliotekarstva*, LXII/2020, 1, str. 137–147. (ćirilica)
- Trojan, Pavel. *Češi a Bělehrad 1918–1939*. [Diplomová práce FF UK]. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2009.
- Urban, Otto. *Česká společnost 1848–1918*. Praha: Svoboda, 1982.
- Voitl, Karel. „Z výletu do Srbska. Cestovní mžikové kresby a poznámky od Karla Voitle“, *Osvěta. Listy pro rozhled v umění, vědě a politice*. Praha, 1906, s. 57–67, 152–163, 229–238, 447–457, 526–539.
- Žáček, Václav et al., *Češi a Jihoslované v minulosti. Od nejstarších dob do roku 1918*. Praha: Svoboda, 1975.
- Bajlonova pivara*. URL: <http://beobuild.rs/forum/viewtopic.php?t=1610> (pristupljeno 27.8.2025).
- Československý řád Bílého lva 1923–1990*. Jmenný rejstřík nositelů. Archiv kanceláře prezidenta republiky. (Praha, 2015). URL: https://www.prazskyhradarchiv.cz/file/edee/vyznamenani/cs_rbl.pdf (pristupljeno 27.8.2025).
- Lopandić, Duško. *Oaza na rubu Evrope*, URL: <http://politikin-zabavnik.co.rs/pz/tekstovi/oaza-na-rubu> (pristupljeno 9.12.2025).
- Lučić, Danilo. *Velimir Valozić: čovek, koji je prvi izdavao knjige u Srbiji*. URL: <https://www.beforeafter.rs/kultura/velimir-valozic-ko-je-i-kako-prvi-izdavao-knjige-u-srbiji/> (pristupljeno 27.8.2025).
- Marie Thiollier Ernoul's Family Tree*. URL: <http://gw.geneanet.org/cybergenes?lang=en&m=N&v=Bajloni> (pristupljeno 27.8.2025).
- Nušić, Branislav. *Beogradske kafane*, URL: https://www.kodkicosa.com/beogradske_kafane.htm (pristupljeno 29.1.2026).
- Prvi parni mlin na Balkanu*. URL: <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2002/11/09/srpski/SR02110805.shtml> (pristupljeno 12.5.2017).

Stjelja, Ana. *Čovek koji je dao veliki doprinos popularizaciji knjige i razvoju knjižarstva.*

URL: <http://velikiljudi.rs/istorija/knizhar-izdavach-prvih-razglednitsa-u-srbiji/> (pristupljeno 12.5.2017).

Zorić, G. M. *Malo Crniće: Bajlonijev mlin opet melje.* URL: <http://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:422412-Malo-Crnice-Bajlonijev-mlin-opet-melje> (pristupljeno 27.8.2025).

Summary

MA Petr Chaloupka (1980)

PhD Ondřej Vojtěchovský (1977)

The Bajloni family and its roots in the Czech city of Litomyšl

From the 1850s until the end of the interwar period, the Bajloni family were among the leading Serbian entrepreneurs. They were involved in the hospitality, milling, and brewing industries, and their brewery was one of the two largest in Serbia until it was nationalized after World War II and merged into a larger company BIP (Belgrade Industry of Beer). The Bajlonis came from the eastern Bohemian town of Litomyšl, where their ancestor had moved from northern Italy in the 1770s. In Litomyšl, the family belonged to the artisan-bourgeois class, its members being engaged in tinworking and leatherworking. In the first half of the 19th century, Litomyšl was one of the important regional centers of the Czech national movement. In 1848, the Bajlonis, together with their compatriots, took part in the revolutionary events in Litomyšl. After the revolution was suppressed and some of the participants were briefly imprisoned, several former revolutionaries from the then Habsburg Monarchy emigrated for political reasons. One of the countries they headed for was Serbia, which Czech patriots regarded as a brotherly Slavic country. In the 1850s, several hundred Czechs emigrated to Serbia, partly for political reasons. In this context, Ignác-Ignjat Bajloni also came to Serbia with his family, following his relative Antonín-Anton Němec, who ran a mill in the Serbian countryside. The Bajlonis took over the business and expanded it. In addition, they bought a pub in Belgrade and later founded a modern industrial brewery. The family quickly integrated into Serbian society. They followed the example of other Czech immigrants, who retained their specific Czech identity but at the same time easily accepted Serbian identity within the framework of common Slavic culture. As a rule, Czech immigrants converted from Catholicism to Orthodox Christianity, Serbianized their first names, and many also their surnames. The Bajloni family and their relatives and countrymen, such as the Všetečka, Tobolář, and Valouch-Valožíć families, whose fates are also mapped in the article, were active within the Czech community in Belgrade. This community was relatively fluid. Its members often returned to Bohemia, while new immigrants arrived. It was also characterized by a diverse social composition and internal cohesion. Craftsmen and small traders predominated, with the Bajloni family belonging to the upper economic class. The article thus points to specific patterns of behaviour among members of this family of immigrant origin, fully integrated into Serbian society, but still linked to their old homeland through family ties and business strategies. The article is based on original source research in Czech regional archives, working with contemporary Czech literature, especially memoirs and travelogues of Czech visitors to Belgrade, as well as the family's personal collection, which is located in Serbia.

Key words: Bajloni family, Bohemia, Litomyšl, Immigration into Serbia, Czechs in Belgrade, Family relations, Migrations, Entrepreneurship, Brewing

УДК 329.15(497.1)“1972/1978”(093.2)
327.3(4)“197”
323(497.1)“1972/1978”(093.2)

др Лука Филиповић, научни сарадник

Оригинални научни рад

Институт за савремену историју,
luka.filipovic@isi.ac.rs

Примљен: 3.5.2025.
Прихваћен: 27.5.2026.

Време брзих друштвених промена и европска левица: Улога Савеза комуниста Југославије у развоју односа еврокомунистичких партија са партијама Источног блока 1972–1978.

Апстракт: Током бурних догађаја који су обележили последњу деценију проширивања политике „државе благостања“ у земљама Западне Европе и САД, Савез комуниста Југославије играо је комплексну улогу у развоју односа комунистичких партија Западног и Источног блока. Након што су подстицали побуне еврокомуниста и представника других реформистичких струја комунистичких партија Западне Европе против утицаја совјетске партије на крајњој европској левици 1968. године, југословенски комунисти су почетком седамдесетих година посредовали приликом обнове сарадње марксистичких партија западног и источног табора. Закасна реакција европских марксиста на велике друштвене промене и нове културне трендове шездесетих година временом је имала све више утицаја на односе партија крајње европске левнице. Последњих година дејантанта, зближавање југословенске са партијама Источног блока навело је поједине еврокомунисте да се запитају у којој мери југословенска партија напушта реформистички курс и враћа се ауторитарним тенденцијама из прошлости. Овај рад излаже резултате архивског истраживања развоја односа југословенске и највећих комунистичких партија Европе средином седамдесетих година 20. века, са циљем да допринесе формирању одговора на постојећа, и постави нова питања о узроцима промене сложене улоге југословенске партије на крајњој европској левици.

Кључне речи: еврокомунизам, демократски социјализам, Савез комуниста Југославије, Комунистичка партија Италије, Јосип Броз Тито.

Политике „државе благостања“ и идеологије „новог времена“ – слабљење совјетског утицаја и зближавање реформистичких струја на европској левици

Суочавање са последицама великих друштвених промена које су пратиле процесе сталног проширивања социјалних политика и обнављања „циклуса државе благостања“¹ утицало је на настанак нових идеја у марксистичких круговима земаља Западне Европе.² Већ средином 1950-их појавиле су се прве струје италијанских, француских, шпанских и грчких комуниста које су одбациле идеју о универзалној применљивости бољшевичког социјалистичког модела и предлагале прилагођавање партијских политика локалним посебностима појединих држава и регија. Аутори каснијих историјских и социолошких истраживања поставили су питање да ли је, и у којој мери, дефинисање нових политика и постепено стварање нове партијске идеологије било последица намере комунистичких партија Медитерана да одрже своју политичку позицију током суочавања са успоном све утицајније конкуренције на европској левици?³ Истовремено, највеће комунистичке партије Западне Европе све интензивније су показивале тежње за постизањем већег степена независности од утицаја Комунистичке партије Совјетског Савеза, али све до 1968. године нису биле спремне да се одлуче на отворен сукоб са совјетском партијом и тако изазову нагли нестанак блиских односа са бројним партијама европске и светске крајње

¹ Термин „циклус државе благостања“ италијански комунисти почели су да употребљавају приликом припрема за *историјски* XII Конгрес Комунистичке партије Италије, на коме је усвојена нова партијска идеологија. Према каснијим сведочењима чланова партијског руководства, овај термин је изабран како би се нагласило да је проширивање социјалних политика државе благостања део историјског процеса дугог трајања, током кога долази до значајних друштвених промена. У почетку је страх од ширења утицаја крајње левнице довео до одлуке влада да дефинишу нове социјалне политике, што је посредно доводило до јачања друштвеног и политичког утицаја истих левичарских партија и радничких синдиката, који су онда долазили у позицију да изнуде још више уступака од владе у погледу проширивања социјалних политика, и тако долази до затварања круга и обнове циклуса. (Архив Југославије (даље АЈ), Савез комуниста Југославије (даље 507), Међународне комисије, Одељење за међународне односе и везе (даље IX), 48/I–427, Припремни материјали за XIII Конгрес КПИ).

² Leonard Krieger, “The Idea of the Welfare State in Europe and the United States”, *Journal of History of Ideas*, Vol. 24, No. 4 (1963), 553–568; David Garland, “The Welfare State: A Fundamental Dimension of Modern Government”, *European Journal of Sociology*, Vol. 55, No. 3 (2014), 327–364; Andre A. Sant’Ana and Leonard Weller, “The Threat of Communism during the Cold War: A constraint to social inequality”, *Comparative Politics*, Vol. 52, No. 3 (2020), 359–381.

³ Silvio Pons, “Stalin, Togliatti and the Origins of Cold War in Europe”, *Journal of Cold War Studies*, Vol. 3, No. 2 (2001), 3–27; Oscar Ornati, “The Italian Economic Miracle and Organized Labor”, *Social Research*, Vol. 30, No. 4 (1963), 519–526; Georges Lavau, “The PCF, the State and the Revolution: An Analysis of Party Policies, Communications and Popular Culture”, in: *Communism in Italy and France*, ed. Donald Blackmer, (Princeton: Princeton University Press, 1976), 87–143.

левице, што се догодило југословенским комунистима након сукоба са совјетском партијом двадесет година раније.⁴

Извештаји Одељења за међународне односе и везе југословенске партије сведоче да су, након обнове сарадње Савеза комуниста Југославије са италијанским и француским комунистима 1956. и 1957. године, представници реформистичких струја две најутицајније марксистичке партије Западног блока, током све чешћих неформалних сусрета са представницима југословенске партије, почели да изнесе отворене критике политика совјетске и других партија држава Источног блока.⁵ Већ средином шездесетих година, шпански и грчки комунисти у емиграцији почели су да предузимају, тада још увек готово не приметне, реформе партијских политика за које су касније тврдили да су биле инспирисане реформистичким програмима југословенске партије усвојеним на VIII Конгресу Савеза комуниста Југославије 1964. године.⁶ Током лета 1967. године дошло је до првих отворених расправа партија Источне и Западне Европе око организације светске, европске или медитеранске конференције комунистичких партија која би дефинисала заједничке смернице за спровођење реформи политика појединачних партија.⁷ Документација партијских тела Савеза комуниста Југославије сведочи да су југословенски, италијански и шпански комунисти већ тада формирали опширне планове о организацији медитеранске конференције на којој би, поред комунистичких партија Европе, учествовале и бројне партије левице из држава Блиског истока, Северне Африке и Јужне Америке.⁸ Након што су италијански комунисти током побуна у Чехословачкој изразили забринутост да ће у случају учешћа у организацији овакве конференције изгубити финансијску подршку совјетске партије, Савез комуниста Југославије дефинисао је прве политике финансијске помоћи према Комунистичкој партији Италије.⁹

⁴ Silvio Pons, *The rise and fall of Eurocommunism*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 45–65; Ernest Mandel, *From Stalinism to Eurocommunism*, (London: Verso publishing, 2016), 11–34; Лука Филиповић, *Еврокомунизам и Југославија 1968–1980*, (Novi Sad: Akademska knjiga, 2023), 19–53.

⁵ АЈ, 507, IX, 122/1-52-81, 48/1-392-426, 33/1-210-255, 33/1-712-779, Италија, Француска, Шпанија, Грчка.

⁶ АЈ, Кабинет председника Републике (даље 837), I-3-a/110-3, Пријем генералне секретарке КПШ Долорес Ибарури и њеног заменика Сантјага Кариља код Јосипа Броза Тита на Брионима 1965. године; АЈ, 507, IX, 33/1-720, Подсетник о досадашњем развоју односа са КП Грчке, фебруар 1968. године.

⁷ АЈ, 507-IX, 122/1-52-81; АЈ, 507, IX, 48/1-392-426; АЈ, 507, IX, 33/1-712-779; АЈ, 507, IX, 30/1-210-255, Извештаји о значајним ставовима КПИ, КПШ, КПФ и КПГ.

⁸ АЈ, 837, I-3-a/44-34, Посета Луиђија Лонга; АЈ, 837, I-3-a/44-37, Пријем Луиђија Лонга код Јосипа Броза Тита; АЈ, 837, I-3-a/110-4, Пријем генералног секретара КПШ Сантјага Кариља код Јосипа Броза Тита.

⁹ АЈ, 507, IX, 48/1-411, Информације о посети члана ЦК КПИ Ђанкарла Пајете; АЈ, 507, IX, 48/1-432, Анализа предлога о сарадњи које је у Београду изнео члан ЦК КПИ Карло Галуци.

Анализирани извори указују да су финансијске политике југословенске према будућим еврокомунистичким партијама значајно проширене у месецима након војне интервенције земаља Источног блока у Чехословачкој 1968. године, односно у време када су руководства комунистичких партија Медитерана расправљала о потенцијалним последицама своје одлуке да осуде улогу совјетске партије и њене идеологије у насилном исходу догађаја у Чехословачкој. У случају италијанских комуниста, југословенске партијске и државне институције преузеле су улогу совјетске партије у финансирању организације конференција, семинара и издавачке делатности италијанских комуниста, што је било праћено усвајањем програма организације годишњих одмора у далматинским градовима и посета ради бесплатног лечења у Југославији.¹⁰ Шпански комунисти у емиграцији су поред свих наведених облика помоћи добијали и значајна средства у готовом новцу, док је Југославија почела да даје азил не само члановима шпанске партије, већ и другим политичким дисидентима који су желели да напусте државе Источног блока, као и да финансира школовање младих Шпанаца рођених у Совјетском Савезу на југословенским универзитетима.¹¹

Случај одређивања финансијских политика према Комунистичкој партији Грчке показује да је, поред других мотива, попут успона престижа СКЈ и демонстрације растуће економске моћи југословенске државе, подстицање реформи партијских политика била једна од основних намера југословенских комуниста приликом дефинисања програма давања помоћи медитеранским партијама.¹² Наиме, СКЈ је на почетку давао помоћ свим струјама КПГ и другим грчким левичарима који су учествовали у покретима отпора против војне диктатуре, да би након почетка расцепа у грчкој партији 1968. подржавао само оне струје грчких комуниста које су касније формирали унутрашњу грчку партију.¹³ Извештаји Одељења за међународне односе сведоче да су представници реформистичке струје Комунистичке партије Француске, а међу њима и познати филозоф Роже Гароди (Roger Garaudy) и историчар Антоан Казанова (Antoine Casanova), долазили у истраживачке посете Југославији још током оних месеци 1968. и 1969. године када је СКЈ био у сукобу са руководством француске партије због различитих ставова о реформистичким политикама чехословачке и других марксистичких партија Европе.¹⁴

¹⁰ АЈ, 507, IX, 48/I-392-426, Извештаји о сарадњи са Комунистичком Партијом Италије.

¹¹ АЈ, 507, IX, 122/I-103, О лечењу Хосе Нунес Малдеа, члана ЦК КПШ у СФР Југославији; АЈ, 507, IX, 122/I-99, Извештаји о животу шпанског револуционара Рамона Силве у Љубљани.

¹² АЈ, 507, IX, 33/I-739-758, Информације о новом Бироу ЦК КП Грчке у земљи.

¹³ АЈ, 507, IX, 33/I-712-889, Анализе предлога о помоћи Комунистичкој партији Грчке.

¹⁴ АЈ, 507, IX, 30/I-212, Информације о посети Антоана Казанове, уредника листа *Le nouvelle critique*; АЈ, 507, IX, 30/I-236, Информације о боравку члана ЦК КПФ, филозофа Рожеа Гародија, 1969. године.

Белешке каснијих разговора југословенских комуниста и представника комунистичких партија Медитерана указују да је помоћ коју је југословенска партија пружала реформистичким струјама стварањем нових финансијских политика, као и својим утицајем у сфери односа левичарских партија и покрета у Европи и свету, допринела даљем зближавању СКЈ и еврокомунистичких партија.¹⁵ Касних шездесетих година почео је период сталног проширивања сарадње југословенске и еврокомунистичких партија, који је трајао све до краја седамдесетих година, и током кога је СКЈ покренуо и финансирао бројне међународне иницијативе у циљу зближавања партија европске левнице, као и посредовао приликом превазилажења сукоба медитеранских комуниста и социјалиста.¹⁶ Аутори извештаја Одељења за међународне односе и везе у више наврата су посебно наглашавали процене да је подршка југословенске партије еврокомунистима у тренуцима формирања њихових првих реформистичких програма и нарочито, током њихових првих сукоба са совјетском партијом, отворила пут значајном проширивању утицаја Савеза комуниста Југославије на европској левици, као и у сфери политичких кретања у државама Западног блока, где су се партије радикалне левнице и раднички синдикати ближили врхунцу своје популарности и политичког утицаја током друге половине 20. века.¹⁷

Односи комунистичких партија Западне и Источне Европе на почетку времена политичке кризе и детанта

До данас трају дебате истраживача у друштвеним и хуманистичким наукама покренуте питањем у којој мери је одлука администрација САД и СССР о сарадњи у циљу ублажавања блоковских тензија била последица потребе влада држава Западног и Источног блока да се посвете суочавању са видљивим последицама великих побуна крајем шездесетих и обрачуна са новом политичком конкуренцијом, као и са новим радикалним покретима.¹⁸ Нестанак Де Голове личности са политичке позорнице у Француској и пад владе левог центра у Италији 1969. године означили су почетак периода честог смењивања неста-

¹⁵ АЈ, Савез социјалистичког радног народа Југославије (даље 142), А-074-078, Међународна сарадња, Информације о припремама медитеранске конференције.

¹⁶ АЈ, 507, IX, 122/1-52-81; АЈ, 507, IX, 48/1-392-426; АЈ, 507, IX, 33/1-712-779; АЈ, 507, IX, 30/1-210-255, Извештаји о развоју сарадње са КПИ, КПШ, КПФ и КПГ.

¹⁷ АЈ, 507, IX, 48/1-449-489, Белешке разговора са представницима КПИ о политичкој ситуацији у Италији; АЈ, 507, IX, 30/1-250-235, Извештаји о унутрашњој ситуацији у КП Француске; АЈ, 507, IX, 48/1-513, Информације о друштвеној и политичкој ситуацији у Италији и Европи.

¹⁸ Robert J. McMahon, "The rise and fall of the superpower detente 1968–1979", in: *The Cold War – A very short Introduction*, Vol 2. ed. Robert J. McMahon, (Oxford: Oxford University Press, 2021), 120–141; Dionysios Chourchoulis, "Understanding the Long Détente and its Crisis in Cold War International History", *Journal of Contemporary History*, Vol. 55, No. 3 (2020), 666–678.

билних влада у Италији и Француској и готово непрекидног низа политичких криза. Ове кризе су се, према проценама југословенских и италијанских комуниста, постепено преливале у политичке токове на територијама мањих држава Западне Европе, као и у сферу односа оних партија које су учествовале у раду првих институција Европске економске заједнице.¹⁹ Истовремено, у Западној Европи и САД дошло је до појаве тероризма крајње левике и деснице, бројних сепаратистичких покрета, насилних религијских секти, као и до настанка новог обрасца извештавања о успону стопа криминала и конзумације наркотика. Ово је француски социолог Лаурент Микијели (Laurent Mucchielli) касније означио као „тренд ширења моралне панике“ за који је проценио да је касније допринео успону популарности Нове деснице крајем последње деценије проширивања социјалних политика „државе благостања“ у земљама Западног блока.²⁰

Ипак, почетком и средином седамдесетих година партије крајње европске левике оствариле су значајне изборне успехе, који су према проценама италијанских и југословенских комуниста били упоредиви са оним резултатима које су комунисти и социјалисти у Западној Европи постигли на првим изборима након Другог светског рата. Успон утицаја радничких синдиката порастао је у тој мери да су британски тачеристи били *инспирирани* да створе своје чувене слогане о „ослобађању“ британске и других држава Западног блока које су постале „таоци“ синдиката.²¹

Историчари су касније користили термин „дуга година европског социјализма“ (1974–1976) како би означили временски период који обухвата највеће изборне успехе италијанских комуниста и почетак преговора Алда Мора (Aldo Moro) и Енрика Берлингвера (Enrico Berlinguer) о учешћу комунистичке партије у влади, промену партијске идеологије Комунистичке партије Француске на XXII Конгресу и развој сарадње са Митерановим социјалистима, као и повратак грчких и шпанских комуниста на политичку позорницу након пада војне диктатуре у Грчкој и смрти Франциска Франка у Шпанији.²² Иако савременици тада још увек нису могли да знају да су пад „пуковничког режима“ у Грчкој и почетак транзиције у Шпанији били последњи у низу оних догађаја који су

¹⁹ Aurelie Andry, “Social Europe”, in: *Long 1970s-The story of a defeat*, (Florence: European University Institute, 2019), 93–143; Colin Crouch, “Changes in European Societies since the 1970s”, *West European Politics*, 2 (2008), 14–39.

²⁰ Laurent Mucchielli, “Délinquance et immigration en France: un regard sociologique”, *Criminologie*, Vol. 36, No. 2 (2003), 27–55; Alberto Ronchay, “Guns and Gray Matter: Terrorism in Italy”, *Foreign Affairs*, Vol. 57, No. 4 (1979), 921–940.

²¹ AJ, 507, IX, 48/1-556-582, Разговори са члановима КПИ о односима партија европске левике; AJ, 507, IX, 48/1-543-553, Извештаји о друштвеној и политичкој ситуацији у Италији.

²² Derek Seidman, “The Long 70s and the Never-Ending Labor Question”, *Reviews in American History*, Vol. 41, No. 2 (2013), 350–365; Shirley Robin Letwin, *The anatomy of tatcherism*, (London: Fontana, 1992), 49–96.

обележили више од пола века дуг циклус успона и падова диктатура крајње деснице на Медитерану, извештаји Одељења за међународне односе југословенске партије показују да су југословенски и италијански комунисти у више наврата проценили да левичарске партије и покрети на југу Европе улазе у ново доба експанзије свог политичког утицаја, за које су веровали да може довести до онаквог развоја политика „државе благостања“ у Западном блоку какав би водио превазилажењу капиталистичке стварности.²³ Истовремено, југословенска и италијанска партија покренуле су низ иницијатива које су за циљ имале зближавање комунистичких и социјалистичких партија, али и других организација крајње и умерене левице на Медитерану.²⁴

Током истог периода долази и до нове значајне промене у односима комунистичких партија Западне и Источне Европе. Након сукоба са совјетском партијом чији је повод била војна интервенција земаља Источног блока у Чехословачкој 1968. године, као и острашћене расправе са совјетском делегацијом вођене током XII Конгреса италијанских комуниста на коме је коначно дефинисана нова партијска идеологија, дошло је до привременог прекида сарадње између совјетске и еврокомунистичких партија, са изузетком Комунистичке партије Француске.²⁵ Ипак, чак су и француски комунисти подржали руководства италијанске, шпанске и унутрашње грчке партије током састанка комунистичких партија Европе у Москви 1969. године. Састанак је безуспешно организован у циљу превазилажења расцепа између оних партија које су аутори савремених текстова у штампи већ дефинисали као партије источног и западног табора.²⁶ Аутори извештаја партијских тела Савеза комуниста Југославије нарочиту пажњу посветили су запажању да је „велики самит“ комунистичких партија у Москви био први велики скуп комунистичких партија Европе од времена формирања Стаљинове администрације у Совјетском Савезу који се није завршио доношењем заједничке декларације уз једногласну подршку представника свих присутних партија.²⁷ Током својих све чешћих приватних разговора, Јосип Броз Тито и Енрико Берлингвер означили су развој догађаја на крајњој европској левици 1968. и 1969. као „почетак краја совјетске хегемоније“ у сфери односа

²³ АЈ, 507, IX, 48/I-490, Ставови КП Италије о европским интеграцијама; АЈ, 507, IX, 48/I-430-516, Разговори са члановима КП Италије о сарадњи и развоју односа марксинистичких партија Европе.

²⁴ АЈ, 142, А-074-078, Међународна сарадња, Информације о припремама медитеранске конференције.

²⁵ АЈ, 507, IX, 122/1-52-81; АЈ, 507, IX, 48/I-392-426; АЈ, 507, IX, 33/I-712-779; АЈ, 507, IX, 30/I-210-255, Извештаји о развоју сарадње са КПИ, КПШ, КПФ и КПГ.

²⁶ АЈ, 507, IX, 30/I-222-224, Белешке Разговора конзула Бранка Биљановића са представницима локалних одбора КПФ; АЈ, 507, IX, 30/I-224, Разговори Кире Хаџи Василева са Валдеком Рошеом.

²⁷ АЈ, 837, I-4-b/7, Саветовање комунистичких партија у Москви 1969. године.

марксистичких партија Европе. Поред тога, покушавали су да пронађу одговор на питање шта чинити након што су еврокомунистичке партије оствариле старе планове италијанских комуниста о „неизбежном ослобађању“ од совјетског утицаја.²⁸

Већ током 1970. и 1971. дошло је до постепене обнове сарадње између комунистичких партија Медитерана и совјетске партије, док су чланови руководства југословенске партије у разговорима са италијанским комунистима почели да инсистирају да представнике дирекција партија Источног блока треба позивати на готово све међународне скупове у организацији југословенске и италијанске партије.²⁹ Током припрема за организацију конференција комунистичких и социјалистичких партија Медитерана, југословенски и италијански комунисти говорили су о својим плановима да у будуће политичке иницијативе европске левице укључе и партије Источне Европе, али као једнаке партнере западних партија, са којима ће се моћи отворено да разговарају о све дубљим неслагањима у погледу развоја доминантних праваца марксистичке мисли на Медитерану и у државама Источног блока.³⁰ Извештаји Одељења за међународне односе СКЈ указују да су југословенски комунисти приликом преговора о проширивању сарадње са Комунистичком партијом Француске у више наврата инсистирали на ставу да је потребно наставити некада острашћене дебате француских и совјетских против југословенских и италијанских марксиста, али сада у духу критичке размене мишљења и међусобног уважавања, као и на начин који неће угрозити планове о обнови блиских односа најутицајнијих партија европске левице.³¹

Потребно је поставити питање – зашто се руководство југословенске партије одлучило да подржи поновно зближавање западног и источног табора комунистичких партија Европе, непосредно након што је СКЈ током сукоба партија Западног и Источног блока заузео позицију једне од водећих партија реформистичког, односно западног табора? Политике југословенске државе биле су окренуте сарадњи са државама како Западног, тако и Источног блока, док је нови сукоб са Совјетским Савезом из 1968. већ је почетком седамдесетих био готово потпуно превазиђен из перспективе развоја државних односа

²⁸ АЈ, 837, I-3-a/44-59, Посета генералног секретара КПИ Енрика Берлингуера; АЈ, 837, I-3-a/44-61, Пријем Енрика Берлингуера код Јосипа Броза Тита.

²⁹ АЈ, 507, IX, 48/I-490, Анализа ставова КПИ о европским интеграцијама.

³⁰ АЈ, 142, А-074-078, Међународна сарадња, Информације о припремама медитеранске конференције; АЈ, 507, IX, 48/I-556-582, Разговори са члановима КПИ о односима партија европске левице.

³¹ АЈ, 507, IX, 30/I-213, Информације о неким питањима сарадње са Комунистичком партијом Француске.

Југославије и земаља Источне Европе.³² Са друге стране, чланови Одељења за међународне односе проценили су да је поновно зближавање два тора марксистичких партија неизбежно, па су у више наврата препоручили ЦК да СКЈ активније преузме улогу посредника, како не би временом изгубила престиж који је стекла узимањем улоге партије која финансира и усмерава „побуну“ против утицаја совјетске партије.³³ Међутим, могуће је да се након смене руководстава СК Србије и СК Хрватске 1972. године, односно након пада тзв. *либералних крила* југословенске партије, може говорити и о почецима онакве промене партијске идеологије СКЈ каква је водила обнови блиских односа са партијама Источног блока.³⁴

Две шпанске партије и Берлинска конференција – како су разлике у ставовима о великим друштвеним променама постале повод расцепа на европској левици?

Један од нових путева зближавања југословенских и шпанских комуниста са совјетском партијом отворен је када су, раних седамдесетих година, почели дуго преговори о покретању сарадње између влада држава Источног блока и владе Франциска Франка у Шпанији. Према сазнањима аутора извештаја партијских тела СКЈ, шпанска администрација покушавала је да симболичним уговорима о сарадњи са државама Источног блока демонстрира влади САД своју спремност да доследно следи принципе на којима су биле засноване политике детанта, и посредно, да настави са реформама унутрашњих политика, од којих је зависио наставак подршке најугроженијих држава Западног блока одржању франкистичког режима.³⁵ Остаје непознато како су комунистичке партије Пољске и Источне Немачке, које су заступале неприкосновену оданост

³² Потребно је истаћи да анализирани извори показују да је још током оних сукоба комунистичких партија Европе који су претходили војној интервенцији у Чехословачкој долазило до сусрета представника државних администрација Југославије и СССР-а током којих су вођени срдачни разговори о проширивању сарадње две државе. (АЈ, 837, I-3-a/101-121, Посета делегације КПСС).

³³ АЈ, 507, IX, 122/1-52-81; АЈ, 507, IX, 48/1-392-426; АЈ, 507, IX, 33/1-712-779; АЈ, 507, IX, 30/1-210-255, Извештаји о развоју сарадње са КПИ, КПШ, КПФ и КПГ.

³⁴ Љубодраг Димић, *Југославија и Хладни рат: Огледи о спољној политици Јосипа Броза Тута 1944–1964*, (Београд: Архипелаг, 2014), 33–67; Бојан Димитријевић, *Ранковић – Други човек*, (Београд: Вукотић Медиа, 2020); Миливој Бешлин, „*Liberalna koalicija između saradnje i nerazumevanja. Odnosi političkih elita Srbije i Hrvatske 1969–1972.*“ у: *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, (Zagreb: Centar za demokraciju i pravu Miko Tripalo, 2012); Латинка Перовић, *Dominantna i neželjena elita: Beleske o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XIX–XX vek)*, (Београд: Дан Граф, 2015); Ласло Секелј, *Jugoslavija, Struktura raspadanja*, (Београд: Раd, 1990), 11–59.

³⁵ АЈ, 507, IX, 122/1-87, Извештаји о реакцијама КП Шпаније на обнову односа Пољске и Шпаније; АЈ, 507, IX, 122/1-88, Информације о разговорима С. Доланца и Ј. Ђерђе са С. Кариљом.

принципима бољшевичког социјалистичког модела, у већој мери него што је то чинила совјетска партија, пристале да у сфери државних политика прихвате преговоре о сарадњи са диктатуром крајње деснице. Ипак, анализирани извори сведоче да су крајем 1971. и почеком 1972. године југословенски комунисти објавили бројне текстове и отворена писма подршке шпанским комунистима који су у земљама Источног блока протестовали против успостављања односа између Пољске и Шпаније, и дефинисали нови програм пружања финансијске помоћи шпанској партији.³⁶

Југославија је остала једина социјалистичка земља у Европи, поред Совјетског Савеза, која је доследно одбијала да ступи у преговоре о развоју сарадње са франкистичком администрацијом у Шпанији.³⁷ Југословенски и италијански комунисти проценили су да пољска, чехословачка и мађарска влада никада не би ступиле у преговоре са Шпанијом да нису имале барем прећутно одобрење из Москве, али да је совјетска влада приморана да, упркос свим пређашњим сукобима совјетске и шпанске партије, одржи барем привид солидарности са шпанским комунистима, како не би угрозила доминантну позицију совјетске партије у хијерархијским односима марксистичких партија Европе.³⁸ Током свог сукоба са шпанским комунистима неколико година раније, француски комунисти проценили су да шпанска партија има „мученички ореол“ у доминантним перцепцијама многих левичарских покрета Европе и света, па је због тога италијанским и југословенским комунистима у намерама да увећају легитимитет својих реформистичких програма подршка шпанске партије још важнија од подршке француске партије, која је тада била бројчано највећа, политички најутицајнија и финансијски најмоћнија организација крајње левице у државама Западног блока.³⁹

Аутори извештаја партијских тела југословенске партије објашњавали су да је управо симболични значај подршке шпанске партије био кључни узрок совјетских напора да подршком конзервативној струји шпанских комуниста окупљеној око личности совјетског генерала Енрикеа Листера (Enrique Líster) допринесу преласку вишегодишњег сукоба у отворени расцеп у шпанској партији током 1972. Аналитичари СКЈ закључили су да Совјети, свесни да се

³⁶ АЈ, 507, IX, 122/1-86, Писма ЦК КП Шпаније упућена Савезу комуниста Југославије; АЈ, 507, IX, 122/1-113, Анализа предлога о помоћи КП Шпаније, белешке са седнице ПБ СК СКЈ, 3.5.1972.

³⁷ АЈ, 507, IX, 122/1-95, Извештаји о посети делегације Комунистичке партије Шпаније; АЈ, 507, IX, 122/1-81-110, Извештаји о неким значајним ставовима руководства КП Шпаније; АЈ, 507, IX, 122/1-91, Белешке разговора Мике Трипала са Сантјагом Кариљом одржаних у Паризу.

³⁸ АЈ, 507, IX, 48/1-438, Белешке разговора В. Бакарића и С. Доланца са А. Косумом; АЈ, 507, IX, 48/1-432, Белешке разговора С. Доланца са А. Минучијем.

³⁹ АЈ, 837, I-3-a/27-96, Посета делегације КП Француске на челу са Валдеком Рошеом; АЈ, 507, IX, 30/1-245, О учешћу југословенске делегације на XIX Конгресу КП Француске.

руководство Долорес Ибарури (Dolores Ibárruri) и Сантијага Карилја (Santiago Carrillo) чврсто одлучило за реформистички курс, сада спроводе у дело своје старе планове да формирају „властиту“ шпанску партију која ће својом подршком легитимизовати њихове антиреформистичке идеје.⁴⁰ Ипак, упркос чињеници да су југословенска и совјетска партија подржавале различите струје шпанских комуниста, руководства две најутицајније партије источног и западног тabora европских марксиста нашле су се на истим позицијама у погледу подршке шпанским комунистима који су протестовали против развоја сарадње између франкистичке администрације у Шпанији и влада држава Источног блока.⁴¹ Југословенски и италијански комунисти искористили су заједничку подршку шпанским емигрантима као повод да предложе прво совјетској, а тек нешто касније и другим партијама Источног блока, да упуте делегације које би учествовале на међународним конференцијама и семинарима које су организовали, на шта су партије Источног блока углавном одговарале понудама о наставку процеса обнове, односно проширивања сарадње између партија источног и западног тabora.⁴²

Током две године дугих припрема за велику конференцију радничких партија Европе у Берлину (1974–1976) дошло је до промене политичких позиција, интереса и значајних ставова комунистичких партија Западног и Источног блока. На самом почетку рада групе за дискусију која је окупљена у Берлину 1974. у циљу припреме будуће конференције, посматрачима из Југославије, Италије и Француске чинило се да је постизање компромиса између реформистичких и антиреформистичких партија готово немогуће.⁴³ Представници југословенске и италијанске, односно две водеће партије реформистичког тabora, поставили су дискусију о прилагођавању партијских политика и идеологија локалним и тренутним околностима појединачних држава и регија као предуслов учешћа у расправама о заједничкој декларацији окупљених марксистичких партија.⁴⁴ Поред шпанских комуниста у емиграцији и грчких комуниста у земљи, захтеви југословенске и италијанске партије добили су подршку многих мањих комуни-

⁴⁰ АЈ, 507, IX, 122/I-105, О молби КП Шпаније да СК Југославије помогне при смењивању Енрикеа Листера са функција које држи у Светском савету за мир.

⁴¹ АЈ, 507, IX, 122/I-87, Извештаји о реакцијама КП Шпаније на обнову односа Пољске и Шпаније.

⁴² АЈ, 507, IX, 48/I-490, Ставови КП Италије о европским интеграцијама; АЈ, 507, IX, 48/I-430-516, Разговори са члановима КП Италије о сарадњи и развоју односа марксистичких партија Европе.

⁴³ АЈ, 837, I-2/68, Припреме за конференцију комунистичких партија Европе у Берлину 1976. године.

⁴⁴ АЈ, 142, А-074-078, Међународна сарадња, Информације о припремама медитеранске конференције; АЈ, 507, IX, 48/I-527-536, Разговори са члановима КПИ о политичкој ситуацији на Медитерану; АЈ, 507, 48/I-426-513, Извештаји о значајним ставовима Комунистичке партије Италије.

стичких и социјалистичких партија Европе, међу којима су се налазили и најутицајнији представници крајње левнице из Португала, Ирске, Британије, Белгије, скандинавских земаља и Турске. Чак су и француски комунисти, традиционално блиски совјетској партији, временом одлучили да подрже реформистички табор уз одређене „посебне захтеве“, који ће касније ући у текст закључака конференције. Док су партије западног табора биле спремне да прихвате веома мале компромисе, партије Источне Европе временом су промениле своје ставове до те мере да су „посебни захтеви“ француске партије крајем две године дугог периода превирања остали, према проценама југословенских и италијанских комуниста, они делови заједнички усвојених закључака конференције који су били најближи оним идејама на којима су били засновани принципи бољшевичког социјалистичког модела.⁴⁵

Поједини аутори означили су конференцију радничких партија Европе у Берлину као Брежњевљеву „Пирову победу“, с обзиром да су југословенски, италијански и шпански комунисти, заједно са свим мањим партијама и покретима западног табора, на крају прихватили усвајање заједничке декларације. Овакав закључак нарочито наглашава идеју да је исход конференције у Берлину потврдио да КПСС и даље није у потпуности изгубила утицај на комунистичке партије држава Западног блока.⁴⁶ Ипак, документација партијских тела југословенске партије показује да су Јосип Броз Тито и Енрико Берлингвер још током својих неформалних сусрета у Берлину 1976. године означили епилог конференције као „велику победу“ југословенских и италијанских комуниста, који су новим сукобом са партијама Источног блока потврдили своју водећу позицију у реформистичком табору, док су истовремено постигли да се острашћене дебате вођене у конференцијским салама не одразе на процесе обнове сарадње СКЈ и КПИ са партијама Источне Европе.⁴⁷ Италијански комунисти поверили су југословенским саговорницима своје претпоставке да је руководство совјетске партије прихватило већину захтева реформистичког табора како би коначним потписивањем заједничке декларације демонстрирало да и даље држи водећу позицију у односима партија европске крајње левнице, али и показало владама земаља Западног блока да је Брежњев, упркос утицају који је и даље уживао међу западним левичарима, био одлучан у намерама да следи принципе детанта, о којима се у закључцима конференције говорило у значајно већој мери него

⁴⁵ АЈ, 837, I-2/68, Припреме за конференцију комунистичких партија Европе у Берлину 1976. године.

⁴⁶ James McGregor, “The 1976 European Communist Party Conference”, *Studies in Comparative Communism*, Vol. 11. No. 4 (1978), 339–360; В. А. Osadcuk-Korab, “Brezhnev’s Pyrrhic Victory: The Pan-European Conference of Communists in East Berlin”, *International Journal*, Vol. 32, No. 1 (1976), 178–193.

⁴⁷ АЈ, 837, I-2/68, Припреме за конференцију комунистичких партија Европе у Берлину 1976. године.

о реформистичким политикама комунистичких партија.⁴⁸ Наведено сведочи у прилог ранијим проценама чланова партијских институција СКЈ да је довољно не одустајати од почетних захтева, али и „не чинити ништа више“, како би Совјети прихватили компромисе са реформистичким табором, на шта би их пре или касније навела промена геополитичких околности и бурне промене друштвене стварности у земљама како Западне, тако и Источне Европе.⁴⁹

Са друге стране, југословенски и италијански комунисти проценили су да могу да приуште (дуго) чекање да Совјети прихвате промену положаја своје партије, јер је њихов утицај у сфери односа партија и покрета европске крајње левице константно растао током „дуге године европског социјализма“.⁵⁰ Још пре завршетка конференције у Берлину, италијански комунисти организовали су састанак еврокомунистичких и других реформистичких партија Европе у Риму, док су заједно са југословенским комунистима радили на обнови плана о заједничкој организацији медитеранских конференција, које су у новим историјским околностима постале форум на коме се расправљало о зближавању комунистичких и социјалистичких партија Западне Европе.⁵¹ Истовремено, италијански комунисти остварили су низ изборних успеха и започели предлоге о сарадњи са Демокришћанском партијом, који су трајали све до отмице и убиства бившег премијера Алда Мора 1978. године, и за које су многи савременици очекивали да ће се завршити уласком комунистичке партије у састав италијанске владе.⁵² Са друге стране, аутори извештаја Одељења за међународне односе убрзо након повратка југословенске делегације из Берлина проценили су да је развој односа југословенске са другим партијама коначно дошао у тачку након које се може очекивати само даљи успон утицаја СКЈ.⁵³ Током посете Леонида Брежњева и делегације владе Совјетског Савеза крајем исте, 1976. године, југословенски комунисти говорили су са члановима руководства КПСС, између осталог, и о начинима на које би СКЈ могла да посредује у даљем зближавању комунистичких партија Западне и Источне Европе.⁵⁴

⁴⁸ АЈ, 507, IX, 48/1-535, Информације о организацији конференције радничких партија Европе у Риму.

⁴⁹ АЈ, 837, I-2/68, Припреме за конференцију комунистичких партија Европе у Берлину 1976. године.

⁵⁰ АЈ, 507, IX, 48/1-540, Извештаји о суретима са члановима одељења за међународне односе КПИ.

⁵¹ АЈ, 507, IX, 48/1-535, Информације о организацији конференције радничких партија Европе у Риму; АЈ, 142, А-074-078, Међународна сарадња, Информације о припремама медитеранске конференције.

⁵² АЈ, 507, IX, 48/1-571, Програми сарадње са КП Италије за 1977. и 1978. годину; АЈ, 507, IX, 48/1-532-551, Информације о политичкој и друштвеној ситуацији у Италији.

⁵³ АЈ, 837, I-2/68, Припреме за конференцију комунистичких партија Европе у Берлину 1976. године.

⁵⁴ АЈ, 837, I-3-а/101–153, Извештај о посети Леонида Брежњева Југославији, 27.11.1976.

Почетак краја реформистичког ентузијазма – преломне године у развоју југословенског социјалистичког модела и „оловне године“ у Западној Европи

Поред државних интереса који су утицали на дефинисање смера који је СКЈ следио у покушајима да утиче на развој односа са партијама Источног блока, постоје и други чиниоци који су могли утицати на одлуку руководства југословенске партије да се даљи развој постигнуте позиције водеће партије реформистичког блока усмерава ка позицији посредника између највећих марксистичких организација Источне и Западне Европе. Улога коју су француски комунисти дефинисали као „улогу партије између светова“, док су италијански комунисти говорили како југословенски комунисти све више следе државни принцип несврстаности и у погледу сарадње са партијама на крајњој европској левици, пружала је извесне нове могућности за даље проширивање југословенског утицаја у сфери односа комунистичких партија Европе и света, и доприносила успону престижа југословенске партије.⁵⁵ Основни циљеви које је југословенска партија дефинисала када је 1968. године изабрала да инвестира свој утицај и значајна финансијска средства у осамостаљивање комунистичких партија Западне Европе од совјетске партије били су коначно испуњени. Средином „деценије политичких криза и детанта“ могло се чинити да зближавање са источним партијама може да донесе само даље побољшање положаја југословенских комуниста на крајњој европској левици.⁵⁶ Ипак, остаје неизвесно у којој мери су савременици ових догађаја могли да буду свесни потенцијалних слабости брзо стеченог положаја југословенске партије, за које се може претпоставити да су се такође продубљивале током оних процеса које су нове генерације италијанских еврокомуниста касније дефинисале као „неодрживу експанзију“ утицаја Савеза комуниста Југославије.⁵⁷

⁵⁵ АЈ, 507, IX, 30/1-230-260, Извештаји о писању партијске штампе КП Француске о СФР Југославији; АЈ, 507, IX, 48/1-430-516, Разговори са члановима КПИ о развоју односа марксистичких партија Европе.

⁵⁶ АЈ, 507, IX, 122/1-52-81; АЈ, 507, IX, 48/1-392-426; АЈ, 507, IX, 33/1-712-779; АЈ, 507, IX, 30/1-210-255, Извештаји о развоју сарадње са КПИ, КПШ, КПФ и КПГ.

⁵⁷ Убрзо након XIII Конгреса Комунистичке партије Италије 1969. године, члан ЦК КПИ А. Минучи говорио је са С. Доланцом о процесима истовременог проширивања утицаја италијанске партије у земљи и у институцијама Европске економске заједнице, и утицаја СКЈ у сфери односа партија Међународног радничког покрета. Након што су закључили да су југословенска и италијанска партија за само неколико година прешле дуг пут од готово маргинализованих партија до положаја једне од најутицајнијих организација у наведеним сферама, саговорници су поделили и страхове руководства две партије да ће их брзина ових промена навести да направе грешке које ће временом учинити њихов новостечени утицај неодрживим. (АЈ, 507, IX, 48/1-432, Разговор С. Доланца са А. Минучијем).

Постоји још један значајан фактор који је могао утицати на померање ставова југословенских комуниста из позиције најрадикалнијих присталица сукоба реформистичких партија са конзервативним партијама, до позиције острашћених заговорника компромиса између источних и западних партија. Резултати истраживања указују да је већ почетком 1970-их дошло до значајних промена односа утицаја подељених струја југословенских комуниста у структурама југословенске партијске и државне администрације, што се брзо одразило и на промену доминантних ставова у врху СКЈ. Аргументи у прилог овим претпоставкама су и да је пад републичких руководства партије у СР Србији и СР Хрватској 1972. представљао почетак краја више од десет година дугог сукоба реформистичке и конзервативне струје југословенских комуниста, чији су се поједини аспекти преливали на све сфере југословенског друштва и културе – од расправа вођених у академским и дисидентским круговима, до кретања у уметности и популарној култури.⁵⁸ Анализирани извори сведоче да током периода 1972–1974. долази до гашења старих идеолошких комисија СКЈ, како на републичком, тако и на савезном нивоу, и до оснивања нових тела која су расправљала о односима друштвене стварности и развоја партијске идеологије, а чији су чланови све интензивније критиковали реформистичке идеје својих претходника из периода 1968–1972. године.⁵⁹ Извештаји службе државне безбедности показују да након 1972. године долази до заостравања метода „надзирања и кажњавања“ у Југославији, као и да поново почињу судски процеси против дисидената осуђених да су током студентских протеста 1968. године починили кривична дела попут вређања Партије или личности Јосипа Броза Тита.⁶⁰

Тек након смрти Јосипа Броза Тита и почетка економске кризе у Југославији, италијански комунисти почели су да се присећају како су још средином седамдесетих година приметили да југословенски комунисти показују све мање ентузијазма према даљим реформама политика италијанске партије, што је укључивало и коришћење самог термина „еврокомунизам“, те да су подржавали оне Берлингверове тенденције које су млађе генерације италијанских рефор-

⁵⁸ Milivoj Bešlin, *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji*, (Novi Sad: Akademska knjiga, 2022), 37–49; L. Perović, *Dominantna i neželjena elita*, 11–59; Vladimir Unkovski Korica, *The Economic Struggle for power in Tito's Yugoslavia: From WWII to Non Alignment*, (London: I.B. Tauris, 2016), 71–164; L. Sekelj, *Jugoslavija, Struktura raspadanja*, 11–59.

⁵⁹ Архив Србије (даље АС), СКС, 144, 1972–1974, Комисија за идејни рад и идеолошко образовање; АС, СКС, 121, 1969–1972, Белешке са седница Комисије за активност на даљој демократизацији друштвено политичког живота; АЈ, 507, Идеолошка комисија, П/2-b-(244-252), Материјали са седница идеолошке комисије ЦК СКЈ.

⁶⁰ АС, Фонд БИА, извештаји службе државне безбедности, XIII-1-8, 1968. године.

миста означавале као остатке стаљинистичког наслеђа из прошлих времена.⁶¹ Белешке разговора италијанских и југословенских комуниста уочи припрема медитеранских конференција одржаних у периоду 1976–1978. године показују да су представници две партије очекивали да ће даљем зближавању две водеће реформистичке партије са партијама Источног блока допринети управо изражавање заједничких анимозитета према новим струјама на европској левици.⁶² Аутори извештаја Одељења за међународне односе у истом периоду почињу да посвећују све више пажње чињеници да еврокомунисти праве дистинкцију између демократских социјалиста и левих либерала са једне стране, чије представнике означавају као чланове прогресивних покрета са којима се може разговарати о сарадњи, и Нове левце и Нове деснице са друге стране, које сматрају левичарским екстремистима и десничарским профитерима на страху од последица побуна које су обележиле крај претходне деценије.⁶³ Представници југословенске, баш као и представници партија Источног блока, нису наглашавали сличне разлике приликом разговора са еврокомунистима о новим идеолошким кретањима у земљама Западног блока, већ су једноставно цео хетерогени скуп пост-шездесетосмашке левце дефинисали или као отворене десничаре или пак као протагонисте „буржоаски-реакционарних“ и „либерално-дегенеративних“ тенденција на европској левици.⁶⁴ Када су француски комунисти крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година у више наврата одбили да учествују у међународним иницијативама европске левце организованим у циљу пружања заједничког отпора неолибералним реформама, готово без изузетка су бранили своју одлуку тезом да „неће бити болничари капитализма“ и „бранити капитализам државе благостања“, овакве идеје француских комуниста, који су тада напуштали еврокомунистичке реформе, наишле су на веома срдачну подршку СКЈ и комунистичких партија Источног блока.⁶⁵

⁶¹ АЈ, 507, IX, 48/I-633-688, Информације о преписци и сусретима са представницима КП Италије.

⁶² АЈ, 142, А-074-078, Међународна сарадња, Информације о припремама медитеранске конференције.

⁶³ АЈ, 507, IX, 122/1-52-81; АЈ, 507, IX, 48/I-392-426; АЈ, 507, IX, 33/I-712-779; АЈ, 507, IX, 30/I-210-255, Извештаји о развоју сарадње са КПИ, КПШ, КПФ и КПГ.

⁶⁴ АЈ, 507, IX, 101/1-346-398, Извештаји о значајним ставовима Комунистичке партије Пољске.

⁶⁵ Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (даље ДАМСПРС), Политичка архива (даље ПА), ССИП, фонд 41, Француска, 1980, Информације о Комунистичкој партији Француске.

Удаљавање од западних и приближавања источним партијама у времену политичких тензија и економских криза

Време великих друштвених и политичких промена 1970-их било је праће-но брзим променама у односима великих марксистичких партија Европе. Из перспективе савременика мање динамичног периода, ове промене могле би се чинити до те мере брзим и комплексним да би требало поставити питање: да ли су и у којој мери сами југословенски комунисти успевали да их благовремено препознају? Притом, треба имати у виду да су европски марксисте живели и радили у веома разноврсним друштвеним стварностима, које су се мењале различитим брзинама и у различитим аспектима ових стварности. Ипак, управо су одлуке руководства водећих комунистичких партија Европе донете током последњих година „државе благостања“ и првих година формирања неолибералних економских модела имале пресудни утицај на даљу судбину највећих партија крајње европске левнице.⁶⁶

У исто време када су југословенски комунисти у Београду водили срдчане разговоре са Леонидом Брежњевом и његовим сарадницима о зближавању СКЈ и КПСС, италијански, француски и шпански комунисти посветили су значајан број разговора са представницима СКЈ вођених крајем 1976. дискусији о припремама састанка генералних секретара три еврокомунистичке партије у Мадриду који је одржан следеће године.⁶⁷ Током завршних припрема за сусрете у Мадриду 1977. године, аутори извештаја Одељења за међународне односе забележили су прве сумње у искреност италијанских комуниста након промене партијске идеологије италијанске партије на XII Конгресу 1969. године, пошто су упоредили информације које су о планираном скупу добијали од све три партије учеснице.⁶⁸ Извори сведоче да ове сумње нису утицале на даље зближавање југословенских и италијанских комуниста, као ни на интензитет преписке и неформалних сусрета представника две партије, који се додатно увећао за време преговора Енрика Берлингвера и Алда Мора о сарадњи комуниста и демокришћана у Италији 1977–1978. године.⁶⁹ Овај интензитет у извесној мери опао је тек у првим месецима након отмице и убиства Мора 1978. године. Тада је почео и период постепеног опадања утицаја КПИ, који је трајао све до смр-

⁶⁶S. Pons, *The rise and fall of Eurocommunism*, 45–65, L. Filipović, *Evrokomunizam i Jugoslavija 1968–1980*, 19–53.

⁶⁷АЈ, 837, I-3-a/101–153, Извештај о посети Леонида Брежњева Југославији, 27.11.1976; АЈ, 507, IX, 48/I-535, Информације о организацији конференције радничких партија Европе у Риму.

⁶⁸АЈ, 507, IX, 48/I-513-579, Разговори са представницима КПИ о ситуацији у КПФ и КПШ; АЈ, 837, I-3-a/110-13, Пријем генералног секретара КПШ Сантјага Кариља.

⁶⁹АЈ, 142, А-074-078, Међународна сарадња, Извештаји о односима са партијама италијанске левнице.

ти Берлингуера 1984. године, каснијих расцепа у партији и коначног одласка италијанских комуниста на маргине политичког живота Италије.⁷⁰

Већ током првих неколико избора који су уследили након пада диктатура крајње деснице у Грчкој и Шпанији 1974. и 1975. године, у извештајима партијских тела СКЈ примећен је тренд опадања броја гласова које комунисти освајају на сваким следећим изборима, који је настављен све до нестанка грчких и шпанских комуниста са историјске позорнице, односно њиховог постепеног утапања у социјалисте средином осамдесетих година 20. века.⁷¹ Ипак, извори показују да споро опадање утицаја грчке и шпанске партије није утицало на развој односа грчких и шпанских комуниста са СКЈ. Савез комуниста Југославије учинио је посебан историјски преседан проширивши програме давања помоћи грчким и шпанским комунистима управо у време повратка партијских руководстава из емиграције, а партија у токове институционализоване политике својих земаља.⁷² Дакле, тешко би се могла бранити теза да је на удаљавање СКЈ од западних и истовремено приближавање источним партијама пресудно утицало постепено слабљење утицаја еврокомунистичких партија, које је седамдесетих година било једва приметно савременицима, да би се почетком осамдесетих до те мере продубило да је инспирисало научна истраживања о нестанку великих партија крајње европске левице уочи почетка неолибералних реформи.⁷³ Мањи политички порази еврокомуниста крајем осамдесетих били су од стране Одељења за међународне односе СКЈ означени тек као „привремене неуспеси“ у времену када су се још увек очекивало обнављање сталног успона утицаја еврокомуниста и других партија крајње левице из периода 1974–1976. године, као и година које су водиле ка зениту утицаја еврокомуниста.⁷⁴ Упркос наведеном, већ током друге половине 1978. и прве половине 1979. године долази до опадања интензитета преписке партијских тела СКЈ и комунистичких партија Грчке и Шпаније, док су се сусрети партијских представника постепено сводили на разговоре генералних секретара две медитеранске партије са Јосипом Брозом Титом и његовим најближим сарадницима.⁷⁵

⁷⁰ АЈ, 507, IX, 48/I-571, Програми сарадње са КП Италије за 1977. и 1978. годину.

⁷¹ АЈ, 507, IX, 122/I-135-155, Информације о друштвеној и политичкој ситуацији у Шпанији.

⁷² АЈ, 507, IX, 122/I-135-157, АЈ, СКЈ, 507-IX, 33/I-848-898, Извештаји о пружању помоћи КПГ и КПШ.

⁷³ АЈ, 142, А-074-078, Међународна сарадња, Извештаји о сарадњи са партијама левице у Европи.

⁷⁴ АЈ, 507, IX, 122/I-52-81; АЈ, 507, IX, 48/I-392-426; АЈ, 507, IX, 33/I-712-779; АЈ, 507, IX, 30/I-210-255, Извештаји о развоју сарадње са КПИ, КПШ, КПФ и КПГ.

⁷⁵ АЈ, 507, IX, 122/I-159, Разговори са Сантијагом Кариљом о унутрашњој ситуацији у Шпанији; АЈ, 507, IX, 33/I-712-779, Анализа писма Централног Комитета КП Грчке у иностранству; АЈ, 507, IX, 33/I-862-889, Анализа писама чланова Новог Бироа ЦК грчких комуниста у земљи.

Са друге стране, Одељење за међународне односе је у исто време почело да показује све већи ентузијазам према обнови или проширивању сарадње са партијама Источног блока, као и комунистичким партијама Кине, Северне Кореје и Јапана.⁷⁶ У случају комунистичких партија Далеког истока, шпански комунисти одиграли су значајну улогу посредника приликом почетка разговора о проширивању сарадње између југословенске партије и кинеских, северноко-рејских и јапанских комуниста, да би касније били искључени из токова догађаја који су пратили зближавање југословенске и партија Источне Азије, односно последњу фазу успона утицаја СКЈ на глобалној левици која је претходила по-чецима опадања престижа југословенске партије.⁷⁷ Југословенски комунисти су ушли у нову фазу зближавања са партијама Источног блока управо у тренуцима када је, након бурних догађаја у Италији 1978. године, дошло до опадања броја сусрета и срдчности кореспонденције са италијанским комунистима. Такође, СКЈ је наставила да посредује приликом зближавања КПИ и КПСС, због чега су нове генерације младих италијанских реформиста крајем седамдесетих година почеле да критикују Енрика Берлингвера и партијско руководство, наводећи да Берлингвер показује забрињавајуће афинитете према одржавању добрих односа са оним комунистичким партијама Источне Европе које су означавали као „ауторитарне“ партије, а у које ће исти аутори текстова у партијској штампи КПИ почети да сврставају и СКЈ убрзо након смрти Јосипа Броза Тита 1980. године.⁷⁸ Већ током последњих месеци исте, 1980. године, дошло је до значајног проширивања сарадње Савеза комуниста Југославије и Комунистичке партије Француске, односно последње партије Западне Европе која је у том тренутку одржавала блиске односе са партијама Источног блока и отворено подржавала совјетску интервенцију у Авганистану.⁷⁹

Дугорочне последице процеса напуштања реформистичког курса југосло-венске партије који је започео раних седамдесетих година нису оствариле видљиве утицаје на развој односа СКЈ са комунистичким партијама Источне и Западне Европе све до последњих година „деценије политичких криза и детанта“. Ипак, већ су прве промене улоге југословенских комуниста у сфери односа партија крајње европске левике средином седамдесетих година ука-зивале на смер који ће СКЈ следити у будућности, када ће и номинално доћи до удаљавања од западних, и приближавања источним партијама. Потребно је

⁷⁶ АЈ, 507, IX, 101/1-346-398, Извештаји о значајним ставовима Комунистичке партије Пољске.

⁷⁷ АЈ, 507, IX, 122/1-109, Информације о посетама Сантијага Карилја Кини, Јапану и Се-верној Кореји.

⁷⁸ АЈ, 507, IX, 48/1-633-688, Информације о преписци и сусретима са представницима КП Италије.

⁷⁹ ДАМСПРС, ПА, ССИП, ф. 41, Француска, 1980, Информације о Комунистичкој партији Француске.

подсетити се да је Комунистичка партија Италије почела да развија сарадњу са југословенском, а да се удаљава од совјетске партије годинама након што је званично прихватила еврокомунизам као нову партијску идеологију. На сличан начин, југословенска партија отпочела је поновно зближавање са комунистичким партијама Источне Европе годинама пре него што су италијански еврокомунисти раних осамдесетих година означили привидно нове ауторитарне тенденције југословенских комуниста као очекиване последице дугог процеса током кога је Савез комуниста Југославије од водеће партије реформистичког блока прво постао „партија између табора“, да би на крају уз Комунистичку партију Француске остао последња значајна марксистичка партија изван Источног блока која је проширивала сарадњу са совјетском партијом током последње деценије Хладног рата.

Izvori i literatura

- Arhiv Jugoslavije. CK SKJ, Međunarodne komisije – Odeljenje za međunarodne odnose i veze: Grčka, Italija, Španija, Francuska, Poljska (507)
- Arhiv Jugoslavije, Kabinet predsednika Republike (837)
- Arhiv Jugoslavije, Savez socijalističkog radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ) (142)
- Arhiv Srbije, Služba državne bezbednosti
- Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova, Politička arhiva, Savezni sekretarijat za inostrane poslove (SSIP): Grčka 1968–1980. godine.
- Bešlin, Milivoj. *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2022.
- Crouch, Colin. “Changes in European Societies since 1970s”, *West European Politics*, 2 (2008), 14–39.
- Filipović, Luka. *Evrokomunizam i Jugoslavija 1968–1980*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2023.
- Garland, David. “The Welfare State: A Fundamental Dimension of Modern Government”, *European Journal of Sociology*, Vol. 55, No. 3 (2014), 327–364.
- Krieger, Leonard. “The Idea of the Welfare State in Europe and the United States”, *Journal of History of Ideas*, Vol. 24, No. 4 (1963), 553–568.
- Lavau, Georges. “The PCF, the State and the Revolution: An Analysis of Party Policies, Communications and Popular Culture”. In: *Communism in Italy and France*. Edited by Donald Blackmer. Princeton: Princeton University Press, 1976, 87–143.
- Mandel, Ernest. *From Stalinism to Eurocommunism*. London: Verso publishing, 2016.
- McGregor, James. “The 1976 European Communist Party Conference”, *Studies in Comparative Communism*, Vol. 11. No. 4 (1978), 339–360.
- McMahon, Robert J. “The rise and fall of the superpower detente 1968–1979”, in: *The Cold War – A very short Introduction*, Vol 2. Edited by Robert J. McMahon. Oxford: Oxford University Press, 2021, 120–141.
- Mucchielli, Laurent. “Délinquance et immigration en France: un regard sociologique”, *Criminologie*, Vol. 36, No. 2 (2003), 27–55.
- Ornati, Oscar. “The Italian Economic Miracle and Organized Labor”, *Social Research*, Vol. 30, No. 4 (1963), 519–526.
- Perović, Latinka. *Dominantna i neželjena elita: Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XIX–XX vek)*. Beograd: Dan Graf, 2015.
- Pons Silvio. “Stalin, Togliatti and the Origins of Cold War in Europe”, *Journal of Cold War Studies*, Vol. 3, No. 2 (2001), 3–27.
- Pons, Silvio. *The rise and fall of Eurocommunism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Robin Letwin, Shirley. *The anatomy of tacherism*. London: Fontana, 1992.
- Ronchay, Alberto. “Guns and Gray Matter: Terrorism in Italy”, *Foreign Affairs*, Vol. 57, No. 4 (1979), 921–940.

- Sant'Ana, Andre A. and Leondardo Weller. "The Threat of Communism during the Cold War: A constraint to social inequality", *Comparative Politics*, Vol. 52, No. 3 (2020), 359–381.
- Seidman, Derek. "The Long 70s and the Never-Ending Labor Question", *Reviews in American History*, Vol. 41, No. 2 (2013), 350–365.
- Sekelj, Laslo. *Jugoslavija, Struktura raspadanja*. Beograd: Rad, 1990.
- Unkovski Korica, Vladimir. *The Economic Struggle for power in Tito's Yugoslavia: From WWII to Non Alignment*. London: I.B. Tauris, 2016.

Summary

PhD Luka Filipović (1995)

A time of rapid social Change and the European Left: the role of the League of Communists of Yugoslavia in the development of relations between Eurocommunist Parties and Parties of the Eastern Bloc 1972–1978

During the years marked by political crisis of “welfare state” in the countries of Western Europe and the changes in international relations caused by the policies of the détente, League of Communists of Yugoslavia played a complex role in development of relations between major communist parties of Western and Eastern Europe. Starting as a leading party within Reformist Bloc of the European Marxists, LCY slowly took upon itself a role of a mediator between the Eurocommunist parties and the more conservative communist parties of the Eastern Bloc. Gradually, Yugoslav communists managed to reach the zenith of their influence on the European far-left by expanding cooperation with both the reformist and conservative fractions of the European communists. However, long term consequences of abandoning policies of internal democratization, market liberalization and decentralization adopted by the LCY during late 1960s and early 1970s eventually brought the evolution of Yugoslav party’s ideology on a path that was very close to the one followed by the Eastern European communists during the last decade of the Cold War. Subsequently, during the course of the late 1970s and early 1980s, when Western Europe was facing the rise of the new neoliberal ideology, Yugoslav communists already showed signs of moving away from their Eurocommunist allies in the West towards developing closer relations with other authoritarian communist parties of Eastern Europe and of East Asia.

Key Words: Eurocommunism, democratic socialism, League of Communists of Yugoslavia, Communist Party of Italy, Josip Broz Tito

УДК 303.446.4:[325.83:929 Делчев Г.
930: 323.17(497.1:497.2)

МА Павле Игњатовић
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
pavle.ignjatovic01@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљен: 9.2.2026.
Прихваћен: 8.4.2026.

Сукоб интерпретација: наслеђе Гоце Делчева између Југославије и Бугарске (1963–1989)

Апстракт: Рад представља анализу југословенских и бугарских тумачења Гоце Делчева као историјске личности. Циљ рада је да, приказујући спор око његовог историјског наслеђа, допринесе разумевању ширег бугарско-југословенског историографског спора у вези са македонским питањем. У том контексту, анализа ће примарно обухватити историографске радове посвећене Делчеву, објављене у периоду након одржавања Мартовског пленума ЦК БКП 1963. године, на коме је руководство Бугарске комунистичке партије формулисало нови поглед на македонско национално питање. Стога је основна претпоставка рада та да су историографска тумачења играла битну улогу у промовисању политичких ставова заступаних у обе земље.

Кључне речи: Гоце Делчев, Југославија, Бугарска, историографија, култура сећања, социјализам

У свим етапама кроз које су током ере социјализма прошли југословенско-бугарски односи важну улогу играло је питање историјског наслеђа и културе сећања, посебно у вези са македонским питањем, које је током готово читавог периода остало главни камен спотицања. Међу историјским мотивима на које су две државе претендовале у својим политикама сећања предњачили су Илин-

денски устанак из 1903. године и личност Гоце Делчева, једног од предводника револуционарног покрета у Македонији с краја 19. и почетка 20. века.¹

Рад има за циљ да представи и анализира тумачења историјске улоге Гоце Делчева, као и начине на које је та улога политички употребљавана у периоду након Мартовског пленума ЦК БКП из 1963. године. У том циљу, највећа пажња биће посвећена историографским делима – зборницима грађе и биографијама Гоце Делчева – која су објављивана у Југославији и Бугарској током истраживаног периода.

Посежући за историјским наслеђем, комунистичке партије у обе државе настојале су да себи обезбеде додатни политички легитимитет и јавну подршку. Још током Другог светског рата македонски партизани, под окриљем КПЈ, позивали су се на традиције Илинденског устанка и на лик Гоце Делчева. По окончању рата, у југословенској НР Македонији је настављено са изградњом наратива о историјском континуитету борбе македонског народа за национално ослобођење. У духу тадашње политике признавања и афирмисања засебног македонског националног идентитета, БРП(к)² је подржавала такву активност, која је своју материјализацију доживела преносом посмртних остатака Гоце Делчева из Софије у Скопље октобра 1946. године.³

Након лома у међудржавним односима, који је наступио са Резолуцијом Информбироа 1948. године, Југославија и Бугарска сукобиле су се и у историјским интерпретацијама. До тада сагласне у тумачењима, и једна и друга држава сада су настојале да, свака за себе, докажу да су истински баштеници македонске револуционарне традиције оличене у лику Гоце Делчева. Тим напорима највише су доприносиле свечаности организоване поводом годишњица рођења и смрти ове историјске личности, које су биле прилика да се са њом повежу и јавности презентују поруке усклађене са актуелним политикама. Упоредо с тим, почела су да се појављују историографска дела која обрађују ову тематику, међу којима се посебно истиче биографија Гоце Делчева коју је 1955. године у Бугарској објавио историчар Крум Христов.⁴ Била је то прва послератна биографија Гоце Делчева издата самостално, најављујући, на неки начин, деценију у којој ће историографија почети да игра знатно важнију улогу у својеврсном „рату сећања“ између две земље.

¹ Револуционарна организација у српској историографији најчешће позната као ВМРО, мада се у литератури срећу и називи ВМОРО, БМОПК и ТМОРО.

² Бугарска радничка партија (комуниста) носила је то име од 9. септембра 1944. године, све до промене назива у Бугарска комунистичка партија (БКП) крајем 1948. године.

³ Павле Игњатовић, „Почети изградње херојског култа Гоце Делчева код бугарских и југословенских комуниста“, *КСИО: Хуманистички часопис за младе истраживаче*, 7/2024, стр. 89–97.

⁴ Крум Христов, *Гоце Делчев*, (Софија: Издавателство на Национални совет на Отечествениа фронт, 1955).

Мартовски пленум и нове интерпретације у Бугарској

На тзв. Мартовском пленуму ЦК БКП, одржаном 11. и 12. марта 1963. године, бугарско политичко руководство вратило се „традиционалном“ схватању македонског питања. У свом излагању, први секретар Партије Тодор Живков негирао је постојање македонске националности на простору Пиринске Македоније, понудивши компромисно признавање постојања македонске нације на простору југословенске СР Македоније.⁵ Посежући за историјским аргументима којима би доказао да никаква македонска нација није постојала на тлу Македоније пре најскоријег времена, Живков је казао да су македонски револуционари с краја 19. и почетка 20. века, посебно истичући Гоце Делчева, били бугарске националне свести. У оквиру пленумских дискусија указано је на низ ранијих грешака БКП, међу које је сврстана и предаја Делчевљевих посмртних остатака 1946. године.⁶

Дефинисањем бугарског партијског става у вези са македонским питањем није дошло до појаве антијугословенске реторике у оквиру свечаних комеморација и новинских написа посвећених Гоце Делчеву. Две партије биле су сагласне да историјске теме треба препустити научним истраживањима, како оне не би сметале унапређењу међудржавних односа.⁷ У Бугарској су се, међутим, десиле важне промене у начину прослављања јубилеја у вези са животом и делом Гоце Делчева. Наиме, током 1961. године, Савез македонских културно-просветних друштава први пут је заједно са организацијама Савеза тракијских културно-просветних друштава широм земље приредио свечане прославе годишњице смрти Гоце Делчева. На централној прослави у Софији говорили су представници оба савеза и наступили њихови уметнички ансамбли „Гоце Делчев“ и „Тракијска песма“. Централно руководство Савеза македонских културно-просветних друштава изразило је наду да би ово могао постати традиционални начин прослава⁸, што се и остварило у на-

⁵ Маријана Стамова, „Тито, Тодор Живков и македонскиот вџпрос (1963–1967)“, *Минало* 2/1999, стр. 78.

⁶ „Из стенографски протокол на Мартенскиот пленум на ЦК на БКП с доклад на Тодор Живков по македонскиот вџпрос и изказвания на Грудни Атанасов, Крџство Трнчков, Хрнсто Калајдџннв, Рајко Дамјанов и заклучнтелно слово на Т. Жнвков“, 11. и 12. март 1963. године, *Македонскиот вџпрос в бџларо-југославските отношения 1950–1967 г.*, ур. Ива Бурилкова и Цочо Бнларски, (Софнја: Државна агенцнја „Архнви“, 2009), документ 66, 272.

⁷ О југословенско-бугарским односнма у овом перноду внтетн детаљннје у: Ђоко Трнпковнвн, „Југословенско-бугарскн односн 50-нх и 60-нх годнна 20. века“, *Токовн историје*, 1-2/2009, стр. 84–106.; Петар Драгншннн и Олнвера Драгншннн, *Југославлја и Бугарска 1944–1980: хроннка неуспешног прнјателства*, (Београд: Stella Polare, 2019).

⁸ Централен државен архнв (даље ЦДА), Централно ржководство (ЦР) на Сјюзана на македонскнт културно-просветн дружества в Бџларнја (ф. 299), о. 4, а. е. 4, л. 1–10: Извештај

редним годинама.⁹ Заједнички рад оправдаван је представом о јединственом „македонско-одринском“ покрету у прошлости.¹⁰ Повезивање македонских са тракијским организацијама би, у том смислу, могло више нагласити њихов географски или регионални карактер, потискујући национални, што би било посебно важно у случају Пиринске Македоније.

Савез македонских културно-просветних друштава у Бугарској је на својој скупштини 1966. године као један од својих основних задатака означио окупљање исељеника из Македоније „као нераздвојиви део бугарске нације“. У даљем образложењу дато је тумачење историјске генезе македонског питања, при чему је посебна пажња посвећена анализи револуционарне организације којој је Гоце Делчев био један од предводника. Он и остали руководиоци организације означени су као „Бугари и добре бугарске патриоте“ и као „наш бугарски национални понос“.¹¹ Може се прихватити напомена да ово разматрање македонског питања није било намењено изазивању нових расправа (мада југословенска штампа јесте реаговала¹²), јер се оно уклапа у контекст кампање „патриотског васпитања“¹³ каква је у то време вођена у Благоевградском округу, те је највероватније заиста имало намену само за унутрашњу употребу. Савез македонских културно-просветних друштава је на тај начин и званично прихватио политику формулисану на Мартовском пленуму ЦК БКП и укључио се у активност на јачању бугарске националне свести локалног становништва.

Када је, априла 1967. године, Политбиро ЦК БКП формулисао принципе политике у вези са македонским питањем, пут ка великом историографском спору између Бугарске и Југославије био је отворен. Исте године објављено је неколико публикација посвећених Гоце Делчеву. У Бугарској је уз партијску подршку штампана биографија Гоце Делчева из пера Дина Кјосева.¹⁴ Написана као „популарно“ издање, као линеарна приповест о Делчевљевој животу, биографија је обојена националним тумачењима усаглашеним са ставовима БКП.

о раду Савеза македонских културно-просветних друштава у периоду 16. април–15. новембар 1961. године.

⁹ *Работническо дело*, 3. август 1965, 6.; ЦДА, ф. 299, о. 5, а. е. 3, л. 29–30, Записник са седнице ЦР Савеза македонских културно-просветних друштава, 4. јул 1967. године; ЦДА, ф. 299, о. 5, а. е. 3, л. 36–37; Записник са седнице ЦР Савеза македонских културно-просветних друштава, 2. април 1968. године.

¹⁰ ЦДА, ф. 299, о. 4, а. е. 4, л. 11–21, Извештај ЦР Савеза македонских културно-просветних друштава – 1966. година.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Борба*, 28. јануар 1966, стр. 3.

¹³ Више у: Чавдар Маринов, *Македонското прашање од 1944 до денес: Комунизмот и национализмот на Балканот*, (Скопје: Фондација отворено општество – Македонија, 2013), „*Патриотското воспитување: македонскиот национализам во комунистичка Бугарија и стратегиите за национална хомогенизација*“.

¹⁴ Дино Кјосев, *Гоце Делчев (биографичен очерк)*, (Софија: БКП издателство, 1967).

Делчев је „велики син бугарског народа“, његов родни Кукуш је „будно гнездо бугарског националног препорода“, солунска гимназија у којој се школовао је „бугарска“, а његова револуционарна организација има „чисто бугарски карактер“. Делчев је, речима Кјосева, „верни ученик и достојни следбеник апостола Васиља Левског.“¹⁵

Паралелно са овим, Кјосев је аутор и збирке *Гоце Делчев – писма и други материјали*, коју је исте године издала Бугарска академије наука.¹⁶ У предговору овог издања Кјосев је оспоравао квалитет збирке писама Гоце Делчева коју је 1951. године у Скопљу издао Љубен Лапе. Кјосев је изнео примедбе да је Лапе објавио неколико писама која нису Делчевљева, направио грешке у објашњењима личних имена и топонима, док је као најважнију грешку истакао то да је Лапе писма објавио „не на језику на коме су писани – бугарском, већ у преводу на књижевни језик створен после Другог светског рата у СР Македонији, чиме је нарушио установљено архивистичко правило да се архивски документи издају на језику на коме су писани“.¹⁷ Ове примедбе могу се схватити као чисто историографска аргументација, али не би требало занемарити чињеницу да су писма која је Лапе приредио и објавио била чувана у Скопљу, док су Кјосеву била доступна само из тог југословенског штампаног издања, због чега их је он за своју збирку преводио са македонског на бугарски језик. У том смислу, овај издавачки подухват може се тумачити и као наставак борбе за наслеђе Гоце Делчева, односно покушај да се историјска грађа и етнографски материјал који су у послератним годинама уступљени Скопљу „врате“ у бугарске руке, макар на овај посредни начин.

И са друге стране границе појавиле су се нове публикације на ову тему. Тодор Горгиев је 1967. године приредио збирку¹⁸ сећања Делчевљевих савременика препуну анегдотског садржаја, подељену на прозни део и онај у коме су штампани стихови посвећени Делчеву. Наредне године је у Скопљу штампана и једна кратка биографија Гоце Делчева, ауторке Ванге Чашуле,¹⁹ која је усклађена са званичним тумачењем које у СР Македонији није мењано од краја Другог светског рата – Делчев је био симбол под којим је извршено „стварање слободне македонске државе, државе свесних, равноправних грађана“.²⁰

¹⁵ Ibid, str. 67–68.

¹⁶ Дино Кјосев, *Гоце Делчев: писма и други материјали*, (Софија: Бугарска академија на науките, 1967).

¹⁷ Ibid, str. 7.

¹⁸ Тодор Ѓорѓиев, *По трагите на минатото*, (Битола: Социјален борец, 1967).

¹⁹ Ванѓа Чашуле, *Гоце Делчев*, (Скопје: Радио-телевизија Скопје, 1968).

²⁰ Ibid, str. 30.

Заоштравање историографског спора

У јеку историографског спора, који је био део ширег спорења Југославије и Бугарске око македонског питања,²¹ две земље су обележиле шездесет пету годишњицу смрти Гоце Делчева и избијања Илинденског устанка. Одржане су свечаности посвећене „еманципацији стремљења македонског народа за националним и социјалним ослобођењем“;²² односно „једном славном периоду херојске историје Бугарске“.²³ Овакав поглед на два начина прославе историјских годишњица потврђује потпуни разлаз у тумачењима ове историјске епохе. У борби за „власништво“ над њом, кључну улогу играла је издавачка делатност.

Својеврсну историографску офанзиву покренула је Бугарска. Пратећи директиву о потреби да Бугарска академија наука изради некакво „опште становиште бугарских научника у вези са историјском припадношћу Македоније“;²⁴ Институт за историју БАН је у новембру 1968. године издао брошуру под насловом *Македонско питање – историјско-политичка информација*.²⁵ Најећи њен део представља историјски приказ македонског питања, у коме се инсистира на бугарском пореклу становника Македоније и о изграђеном бугарском идентитету код историјских личности са овог простора. У таквом историјском прегледу дато је и тумачење улоге Гоце Делчева и његових сабораца, где се каже да су „испразни данас сви покушаји у Југославији да се Гоце Делчев – други бугарски Левски, представи као небугарин, да се порекне да је он син бугарског народа.“²⁶

Обимна издавачка делатност, у којој је предњачила поменута брошура, није била ограничена само на историографске радове – свој простор имала је и књижевност инспирисана историјским темама. У ово време била је све видљивија активност песника Венка Марковског, који је, након пада у немилост и заточеништва на Голом отоку, 1965. године напустио Југославију и прешао у Бугарску. У Софији је 1969. године премијерно изведена његова драма по-

²¹ Стефан Требст, *Бугарско-југословенската контроверза за Македонија 1967–1982*, (Скопје: Институт за национална историја, 1997), стр. 119.

²² *Борба*, 8. мај 1968, стр. 4.; *Борба*, 10. јун 1968, стр. 4.

²³ „Решение „А“ № 188 на Политбјуро на ЦК на БКП за организирани честването на 65-годишнината от Илинденско-Преображенското въстание“, 15. мај 1968. године, *Македонският въпрос в българо-югославските отношения 1968–1989 г., част I*, ур. Ива Бурилкова и Цочо Билярски, (София: Държавна агенция „Архиви“, 2012), документ 6, стр. 25–26.

²⁴ Ивайло Знеполски, *История на НР България: режимът и обществото*, (София: Институт за изследване на близкото минало, 2009), стр. 492.

²⁵ *Македонският въпрос – историко-политическа справка*, (София: Институт за история при БАН, 1968).

²⁶ *Ibid*, str. 43.

свећена Гоце Делчеву.²⁷ О извођењу драме која је следеће године издата и као књига (под насловом *Легенда о Гоцету*²⁸) известила је и штампа у Југославији. *Борба* је пренела и делове интервјуа који је Марковски дао локалном листу *Вечерни новини*, рекавши да му је циљ био да Делчева прикаже као „здрог Бугарина“. Југословенски лист окарактерисао је представу као „великобугарску легенду“ и сушту супротност стварном историјском Гоце Делчеву, који је био „један, ако не и главни, међу најупорнијим и најдоследнијим поборницима за македонску државну самосталност“ и противник великобугарске политике због које је и страдао. На крају чланка дата је и оцена нове улоге Марковског: „Аутор Легенде о Гоцету, који је неколико пута мењао своју постојбину на релацији Скопље–Софија, Венко Марковски, данас се овде слави као највећи бугарски песник“.²⁹ Потенцирање Марковског у односу на бугарске песнике уочено је и на седници југословенске Савезне комисије за културне везе са иностранством одржане у марту 1969. године, када је закључено да су „побуде и намере организатора овакве активности очигледне“.³⁰ Заиста се намеће закључак да је Бугарска доласком Венка Марковског дошла до *моћног оружја* у борби за афирмацију својих историографских тумачења, вероватно још моћнијег него што је током ранијих деценија био књижевни рад Димитра Талева.³¹ Иако је и Талев био родом из Вардарске Македоније (рођен је у Прилепу), Марковски је био значајнији као учесник Народноослободилачке борбе и политички функционер у послератној Југославији, па, на крају крајева, и као неко ко је раније био сматран за „македонског националисту“. Бугарска страна се могла надати да ће кроз Марковског, представљеног као жртву југословенског режима и пробуђењог из „заблуде“ о засебном македонском народу, остварити већу убедљивост у презентовању својих интерпретација.

Прилика за интензивнију активност на овом пољу указала се 1972. године, када је обележавано стотину година од рођења Гоце Делчева. У Бугарској је прослава изгледала уобичајено, са главном прославом у граду Гоце Делчеву, на којој је централни догађај било читање поздравног телеграма који је скупу упутила Делчевљева сестричина Лика Чопова-Јурукова.³² С друге стране

²⁷ Архив Југославије (даље АЈ), Савезна комисија за културне везе са иностранством (даље 559), ф. 36, арх. јед. 79, Информација о антимакедонској активности НР Бугарске у иностранству на плану културе, март 1969. године.

²⁸ Венко Марковски, *Легенда за Гоце*, (Софија: Народна култура, 1970).

²⁹ *Борба*, 16. фебруар 1969, стр. 3.

³⁰ АЈ, 559, ф. 36, арх. јед. 79: Информација о антимакедонској активности НР Бугарске у иностранству на плану културе, март 1969. године.

³¹ Димитар Талев (1898–1966) био је бугарски писац који се прославио као аутор историјских романа. Његово најпознатије дело је *Преспанска тетралогија*, чији је трећи роман (*Илинден*) делом посвећен и Гоце Делчеву (одељак под насловом *Апостол*). Осим тога, током Другог светског рата написао је и роман *Гоце Делчев*.

³² *Пиринско дело*, 23. јануар 1972, стр. 1.

границе јубилеју је била посвећена много већа пажња. Формиран је Одбор за прославу стогодишњице рођења Гоце Делчева, на челу са Николом Минчевим, председником Народног собрања СР Македоније. Одбор је прву седницу, симболично, одржао у Крушеву 2. августа 1971. године, када је изложен део планираних активности. У плану је било да се одржи „више културних и спортских манифестација у свим градовима Македоније“, централна прослава у Скопљу, као и научни скуп посвећен Гоце Делчеву. Том приликом је саопштено и да је у припреми „шест томова писама и других сведочанстава о овом великом револуционару.“³³

Централна прослава јубилеја одржана је у Скопљу 3. фебруара 1972. године. Окупљенима се обратио Никола Минчев, разрађујући у свом говору оне идеје које су континуирано изношене на тлу Југославије у сличним приликама: Гоце Делчев је „био и остао израз стремљења македонског народа за независан политички и слободан национални живот, као и за напредне друштвене односе“. Говорећи о путу испуњења Делчевљевих идеала, Минчев је истакао да је македонски народ, након две деценије негирања његове „националне индивидуалности“ у Краљевини Југославији, под вођством КПЈ и заједно са другим југословенским народима остварио своје тежње током Другог светског рата. По његовим речима, у СР Македонији остварена је национална слобода, равноправност и државност македонског народа, као и равноправност Албанаца и Турака и других етничких група, „за шта се и Гоце Делчев залагао говорећи да ће „Македонци у својој републици живети са свима као браћа“.“ Доприносећи подизању самосвести у Македонији, Делчев и његови саборци су „уградили себе у остваривање данашње македонске стварности“.³⁴ Овакве оцене су показатељ тога да је и овога пута херојски култ Гоце Делчева искоришћен за афирмацију македонске републике и актуелних политичких решења, па у ширем контексту и Југославије.

Маја исте године изашла је из штампе шестотомна публикација о Гоце Делчеву, најављена на првој седници Одбора за прославу стогодишњице.³⁵ Едицију је приредио историчар Христо Андонов-Пољански, професор на Филозофском факултету у Скопљу. У првом тому, насловљеном *Гоце Делчев и његово време*, представљена је биографија Гоце Делчева и изречена критика на рачун биографије коју је у Бугарској пет година раније објавио Дино Кјосев (кога Андонов-Пољански назива „Клисуров“³⁶), која је означена као књига са

³³ *Борба*, 3. август 1971, стр. 8.

³⁴ *Борба*, 4. фебруар 1972, стр. 6.

³⁵ *Борба*, 11. мај 1972, стр. 8.

³⁶ У питању је псеудоним под којим је током међуратног периода Кјосев, као активни члан ВМРО(о), објављивао текстове у којима је заступао ставове о постојању посебног македонског народа. Детаљније у: Димитар Димески, „Клисуров или Косев: вистината на еден историчар и нејзиниот Дамоклов меч“, *Историја* 1/2022, 232.

највећом „тенденциозношћу“ и мистификацијом у односу на сва дела посвећена Гоце Делчеву.³⁷

Други том, са поднасловом *Преписка*, представља збирку писама Гоце Делчева. И у овој књизи су изнете замерке на издавачки рад Дина Кјосева. Андонов-Пољански је истакао да је збирка Делчевљевих писама коју је Кјосев објавио пет година раније тог тренутка најпотпунија, али је приметио и неке њене методолошке недостатке. Међу њима је, на првом месту, укључивање биографије Гоце Делчева у зборник – тако нешто је „сасвим неубичајено у историографији“, „непотребан текст“ који садржи „опредељену тенденцију“, док „националистички и публицистички занос Дина Кјосева у уводном делу књиге“ значајно умањују њену вредност.³⁸ Вероватно у жељи да се сачини најпотпунија и најквалитетнија збирка Делчевљевих писама, основна претензија овог издања усмерена је ка што већој „научности“: пропратни текстови су готово искључиво техничке природе, читав поговор представља преглед ранијих активности на издавању писама Гоце Делчева. Као додатак томе, у белешци преводиоца недвосмислено пише: „Оригинални језик на коме су писана писма Гоце Делчева је у основи бугарски“, мада је то објашњено Делчевљевим похађањем бугарских школа, уз нагласак на то да су писма „преплављена фасцинантним бројем македонских народних израза.“³⁹ Осим те напомене, као некакво обележје ангажованости овог издања могао би се узети још једино исказ из кратког предговора о томе да збирка „афирмативно и рељефно потврђује“ утицај Гоце Делчева на „издизање македонске ствари до највишег степена међународне афирмације“.⁴⁰

Трећи том едиције, *У успоменама савременика*,⁴¹ представља преуређено издање истог наслова објављеног девет година раније. Наредни том назван је *Документација, штампа, летопис, хронологија, изреке, библиографија*. У питању је још једна збирка извора, пре свега изабраних докумената и исечака из штампе, уз одељак „летопис“ који представља покушај да се активност Гоце Делчева прикаже из дана у дан.⁴² Пети наслов, *У народном и уметничком стваралаштву*, зборник је народних и ауторских књижевних текстова – речи-ма аутора „до сада најсвеобухватнији преглед“ народних песама посвећених

³⁷ Христо Андонов-Полјански (ур.), *I: Гоце Делчев и неговото време*, (Скопје: Култура, 1972), стр. 15.

³⁸ Христо Андонов-Полјански (ур.), *Гоце Делчев II: преписка*, (Скопје: Култура, 1972), стр. 239–240.

³⁹ Ibid, str. 243.

⁴⁰ Ibid, str. 5.

⁴¹ Христо Андонов-Полјански (ур.), *Гоце Делчев III: во спомените на современиците*, (Скопје, Култура, 1972).

⁴² Христо Андонов-Полјански (ур.), *Гоце Делчев IV: документација, печат, летопис, хронологија, изреки, библиографија*, (Скопје: Култура, 1972).

Делчеву.⁴³ Посебну пажњу привлачи то што је у збирци штампан и одломак романа *Илинден* Димитра Талева, док је у поговору критикован књижевни рад Венка Марковског, кога је Андонов-Пољански оптужио да је своју драму *Гоце* из 1952. године изменио и пласирао у Софији под новим насловом *Легенда о Гоцету*, испољивши тако „дијаметрално супротне идеје и погледе на македонску историју и Гоце Делчева, у поређењу са претходно објављеним радовима у периоду 1938–1953. године“.⁴⁴ Последњи том, *Албум*, замишљен као „илустрована историја Гоцеве епохе“ састављен је од фотографија и других илустрација.⁴⁵

Едиција коју је приредио Христо Андонов-Пољански је својим обимом и захватом најразличитијих видова бављења ликом Гоце Делчева испунила циљ – СР Македонија је имала најпотпуније и најсвеобухватније дело посвећено Гоце Делчеву. Исте године је први том ове едиције преуређен и објављен на српско-хрватском језику,⁴⁶ а најављени су и преводи на словеначки, руски, француски, енглески, албански и турски језик.⁴⁷ Могло би се рећи да се са југословенске стране полако кретало у интернационализацију ове историографске теме.

Као својеврсни завршни чин целокупне комеморативне активности поводом стогодишњице рођења Гоце Делчева, у Штипу је новембра 1972. године одржан научни скуп „Гоце Делчев и македонски национално револуционарни покрет“. Догађај је имао значаја за стратегију спољне афирмације македонске националне историје, због учесника из иностранства и других југословенских република. Том приликом је поново изречена оштра критика на рачун биографије Гоце Делчева коју је у Бугарској 1967. године издао Дино Кјосев. Оптужујући Кјосева да је „окренуо леђа не само чињеницама, већ и логици“, председник Организационог одбора научног скупа Кирил Миљовски је рекао да је он: „преписао аргументе буржоаске политичке публицистике и ништа ново није рекао“,⁴⁸ погрешно тумачио стварне циљеве македонског револуционарног покрета, не познаје разлику између револуције и рата, као и ослобођења и анексије, неосновано приказује Делчева као настављача Левског и „апостола“.⁴⁹ Закључујући своје излагање, Миљовски је истакао да се пред историчарима у

⁴³ Христо Андонов-Пољански (ур.), *Гоце Делчев V: во народното и уметничкото творештво*, (Скопје: Култура, 1972), стр. 376.

⁴⁴ Ibid, str. 379–380.

⁴⁵ Христо Андонов-Пољански (ур.), *Гоце Делчев VI: албум*, (Скопје: Култура, 1972).

⁴⁶ Hristo Andonov Poljanski, *Goce Delčev i njegovo vreme*, (Skopje: Mislа, 1972).

⁴⁷ *Борба*, 12. март 1972, стр. 7.

⁴⁸ Кирил Миљовски, „Едно ненаучно толкување сушност на македонското националноослободително движење и местото и улогата на Гоце Делчев во него“, *Гоце Делчев и македонското национално револуционерно движење*, (Скопје: Институт за национална историја Скопје, 1973), стр. 76–77.

⁴⁹ О концепту *политичког апостолства* у Бугарској видети: Трендафил Митев, „Българското политическо апостолство (Въведение в теорията на проблематиката)“, *Македонски преглед*, 2/2011, стр. 7–32.

СР Македонији налази двоструки задатак: „с једне стране – да откривају нове чињенице из периода Илинденског устанка и на тај начин увећавају наше познавање епохе и личности; с друге стране – да бурне догађаје Илинденске епохе чисте од заблуда и мистификација које ничу увек када наука постане слушкиња једне лоше политике.“⁵⁰

Када се све узме у обзир, делује да је Скопље обимом својих активности током целе јубиларне године остварило значајан успех. Нарочито су критике на рачун два капитална бугарска дела посвећена Гоце Делчеву с почетка јавног историографског спора између Бугарске и Југославије, које су изrekli Христо Андонов-Пољански и Кирил Миљовски, биле значајне на плану сузбијања бугарских интерпретација.

Из писања бугарске штампе поводом седамдесете годишњице смрти Гоце Делчева и избијања Илинденског устанка може се уочити ублажавање реторике, па се тако појављују искази о њиховим живим традицијама у НР Бугарској и СР Македонији.⁵¹ Премда су ове историографске теме, с обзиром на тренд побољшања међудржавних односа, у том тренутку пажљиво третиране, на унутрашњем плану у Бугарској поступало се другачије. Септембра исте године *Борба* је обавестила о томе да су организатори Пловдивског сајма забранили излагање *Историје македонског народа* и запленили „књигу о Гоце Делчеву Христа Пољанског“. Излагачима из Југославије није помогао ни аргумент да је књига изложена, заједно са осталим експонатима, „као производи графичке индустрије, само да би била приказана њихова техничка и естетска вредност“.⁵²

Нова фаза спорења

Историографски спор добија нови замајац у другој половини седамдесетих, достижући највишу тачку 1978. године. Стогодишњица потписивања Санстефанског мира, поклопила се са 75-годишњицама Илинденског устанка и смрти Гоце Делчева. Секретаријат ЦК БКП је крајем априла донео одлуку о обележавању 75-годишњице погибије Гоце Делчева на централној свечаности у Софији и на свечаним скуповима у градовима широм Бугарске: Благоевграду, Бургасу, Гоце Делчеву, Варни, Плевену, Пловдиву, Великом Трнову и Ћустендилу. Предвиђено је постављање спомен-плоча у неколико градова и бисте Гоце Делчева у Софији и издавање поштанске маркице са Делчевљевим ликом.⁵³ Поруче о Делчеву као

⁵⁰ К. Миљовски, „Едно ненаучно толкување сушност на македонското националноослободително движење и местото и улогата на Гоце Делчев во него“, стр. 97.

⁵¹ *Работническо дело*, 4. мај 1973, стр. 3.; *Работническо дело*, 1. август 1973, стр. 3.

⁵² *Борба*, 14. септембар 1973, стр. 5.

⁵³ „Решение №361 на Секретеријата на ЦК на БКП за отбелязване годишнина от гибелта на Гоце Делчев“, *Македонският въпрос в българо-югославските отношения 1968–1989 г., част*

настављачу борбе Левског и Ботева биле су повод за оштру критику политике бугарског руководства и оптужбе да оно „неувијено испољава територијалне претензије према Југославији“.⁵⁴

СК Македоније је још средином 1977. године почео са припремом стратегије одговора на очекиване бугарске активности. Требало је да научне установе на територији ове републике посвете пажњу одговарајућим историјским темама, повезујући их са јубилејима. Један од предвиђених била је и годишњица смрти Гоце Делчева. Прославе овог и других јубилеја требало је да „добују и општејугословенски карактер, односно да на одговарајући начин буду обележене у свим републикама и покрајинама“.⁵⁵ На свечаности у Скопљу, историчар Христо Андонов-Пољански указао је на „санстефанску блазираност“ у Бугарској, истичући како је македонски народ у време Гоце Делчева „доказао и оправдао своје историјско постојање“.⁵⁶

Високи ниво тензија у текућем спору потврдила су и нова историографска издања. Најзначајнији подухват у Бугарској овом контексту био је зборник *Гоце Делчев: успомене, документи, материјали*, издат исте године. Припремљен са намером да се супротстави „покушају да се изопачи бесмртно дело чувеног револуционара, да се представе у лажном светлу његова идејна схватања, да се оспори чак и његова бугарска припадност“;⁵⁷ зборник не ступа у директну полемику са публикацијама из СР Македоније, али су такве тенденције уочљиве из одељка који садржи сећања чланова породице Гоце Делчева. На првом месту штампано је присећање његове сестре, Лике Чопове-Јурукове, објављено још 1953. године у листу *Септември*, у коме је она представила Кукуш као „чиство бугарски град“.⁵⁸ Како је Чопова-Јурукова крајем 1976. године напустила Бугарску и преселила се у Скопље,⁵⁹ искази свих осталих чланова породице (узети током 1977. године циљано за потребе овог зборника), фокусирани су на њу, а не на Делчева (што је разумљиво, с обзиром да је већина њих рођена тек након Делчевљевог смрти). У тим изјавама, они покушавају да докажу да Чопова-Јурукова греша у својим изјавама о македонском националном питању,

1, ур. Ива Бурилкова и Цочо Биљарски, (Софија: Државна агенција „Архиви“, 2012.), документ 130, стр. 646.

⁵⁴ *Борба*, 7. мај 1978, стр. 3.

⁵⁵ АЈ, Социјалистички савез радног народа Југославије (142), ф. А-288, л. 165/1: Информација у вези с предстојећим прославама неких годишњица које се припремају у НР Бугарској, 8. јул 1977. године.

⁵⁶ *Борба*, 5. мај 1978, стр. 6.

⁵⁷ Любомир Панайотов (ур.), *Гоце Делчев: спомени, документи, материјали*, (Софија: Наука и изкуство, 1978), стр. 13.

⁵⁸ *Ibid*, str. 278.

⁵⁹ Лика Чопова-Јурукова била је јавно ангажована и пре одласка у Скопље. У Бугарској је објављено неколико њених текстова, а повремено се појављивала и на свечаностима посвећеним Гоце Делчеву. Неки од тих наступа поменути су и у овом раду.

које је давала по доласку у Скопље. Штампани искази обилују коментарима о њеном „самољубљу“, „слабом карактеру“, „жудњи за славом и публиком“, „неиспуњеним амбицијама“ и слично, док се кроз све њих провлачи тон разочарања у поступак који је доживљен као издаја породице.

Лика Чопова-Јурукова је заиста већ била активна у Југославији, пошто је те године присуствовала централној свечаности поводом 75-годишњице Делчевљеве смрти у Скопљу, о чему је *Борба* известила са посебним нагласком.⁶⁰ Исте године је Јован Павловски, новинар *Нове Македоније*, објавио успомене Лике Чопове-Јурукове, прикупљене из разговора са њом. Већ у уводном делу ове књиге, наглашено је њено незадовољство пописом становништва 1975. године, а потом и наводном цензуром њених текстова у Бугарској.⁶¹ С обзиром на то да су њени искази о Гоце Делчеву углавном анегдотског карактера, засновани на ономе што се преносило унутар породице, намеће се закључак да овај наслов нема великог значаја у доказивању „историјске истине“ о Делчеву. Његов би циљ, заправо, могла бити афирмација Лике Чопове-Јурукове као јавне личности унутар СР Македоније у контексту македонског питања. На тај начин би македонска република добила нешто слично ономе што је Бугарска добила са Венком Марковским десетак година раније. Битна разлика је била у томе што је, за разлику од готово свих актера у историографском спору, Лика Чопова-Јурукова црпела огроман ауторитет из чињенице да јој је била у блиском сродству са Гоце Делчевим. Иако је већи број потомака Гоце Делчева живео у Бугарској, они нису јавно иступали, па је исти такав ауторитет у њиховом случају, уколико се изузме давање изјава за поменути зборник из 1978. године, остао неискоришћен.

Исте године, из пера британске историчарке Мерсије Макдермот (Mercia MacDermott) произашла је биографија Гоце Делчева на енглеском језику, која је своје бугарско издање доживела већ 1979. године. Поред фактографске садржине, књига обилује анегдотским садржајима и мање или више израженим наговештајима хероизације Делчевљевог лика, попут оних да је Делчев „заповедао ветровима и облацима“ и „држао муње у рукама“.⁶² Осим биографије Гоце Делчева, дело Мерсије Макдермот делује и као својеврсна историја македонског револуционарног покрета на енглеском језику, пошто Макдермот неретко помера фокус са Делчева на деловање других актера, носећи у себи изразито ангажован тон у вези са националним питањем у Македонији. Тако се, већ у уводној напомени, инсистира на географском значењу појма *Македонија*,⁶³ а

⁶⁰ *Борба*, 5. мај 1978, стр. 6.

⁶¹ Јован Павловски, *Огнено семејство: Спомени на Лика Чопова*, (Скопје: Мисла, 1978), стр. 5–8.

⁶² Мерсија Макдермот, *Свобода или смрт: Биографија на Гоце Делчев*, (Софија: Наука и изкуство, 1979), стр. 52.

⁶³ *Ibid*, str. 5.

кроз читаву књигу на бугарском пореклу македонског становништва. Наратив о 1878. години и Санстефанском миру један је од кључних мотива ове књиге, чија ауторка за каснија крвопролића на Балкану криви велике силе „које су *само зарад својих интереса* одбациле здраво семе Сан Стефана и посејале змајево семе Берлина“.⁶⁴ Због свих ових елемената, чини се да је ова публикација требало да утиче на међународну читалачку публику у формирању ставова о македонском питању, а не само да им понуди једну романтизовану биографију. Књига која је Мерсији Макдермот донела велики успех у Бугарској⁶⁵ још док је била у припреми оцењена је као „један добијен случај за бугарску социјалистичку националну ствар“.⁶⁶ О таквом циљу говорила је и сама ауторка, објаснивши након изласка књиге из штампе да ју је написала „за Бугарску и бугарство“ („българщината“), за разлику од своје претходне књиге о Василу Левском, коју је написала „за себе“.⁶⁷

Последња деценија социјализма и Гоце Делчев

Осамдесете године нису са собом донеле важније новине у начину прослављања Гоце Делчева, осим што је у Југославији било видније испољавање раније затраженог „општејугословенског“ карактера таквих свечаности. У томе је важну улогу одиграла културна манифестација „Песма о Гоцету“ („Песна за Гоце“), која се одржавала још од прве половине седамдесетих година, као и сарадња културно-уметничких друштава произашла из овог фестивала. Тако су, на пример, повезивањем вараџдинског РКУД „Вилко Јуреџ“ и скопског КУД „Гоце Делчев“, у Вараџдину фебруара 1981. године одржани „Дани Гоце Делчева“, који су били сматрани за званични део манифестације „Песма о Гоцету“.⁶⁸

Истовремено је у Бугарској на више начина настављено са афирмацијом тамошњих интерпретација. Благоевградски историчар Јордан Ванчев објавио је 1981. године књигу *Апостоли бугарске слободе*,⁶⁹ указујући, кроз биографије

⁶⁴ Ibid, str. 307–308.

⁶⁵ Мерсија Макдермот се и раније интересовала за бугарску историју, те је шездесетих година на енглеском језику објавила једну историју Бугарске, а потом и биографију Васила Левског. За дело о Гоце Делчеву добила је Награду Академије и Пајсијеву награду, оно јој је признато као докторска дисертација, након чега је постала и предавач на Историјском факултету у Софији, наставивши са даљим истраживањима.

⁶⁶ ЦДА, ф. 299, о. 5, а. е. 4, л. 101–105: Записник са седнице Извршног одбора Савеза македонских културно-просветних друштава, 12. јун 1977. године.

⁶⁷ Елена Александрова, „Левски написих за себе си, Гоце Делчев – за Бугарија и българщината. В памет на Мерсија Макдермот (1927–2023)“, *Македонски преглед*, 4/2023, стр. 13.

⁶⁸ *Varaždinske vijesti*, 12. februar 1981, str. 1.

⁶⁹ Йордан Ванчев, *Апостоли на българската свобода*, (София: „Народна младеж“ – Издателство на ЦК на ДКМС, 1981).

Пајсија Хиландарског, Васила Левског и Гоце Делчева, на континуитет и „еволуцију“ бугарског националног препорода. Идуће године је у Враци откривен споменик Гоце Делчеву, на чијем су постаменту уписане године 1876. и 1903., што би, такође, требало да буде алузија на континуитет борбе бугарског народа за национално ослобођење у Априлском и Илинденском устанку.⁷⁰

Обележавање осам деценија од смрти Гоце Делчева 1983. године у Бугарској је најсвечаније прослављено у граду који носи његово име. Тамо је, 28. октобра, одржан масовни скуп на коме је генерал Добри Џуров, члан Политбироа ЦК БКП и министар народне одбране, открио споменик Гоце Делчеву. Понављајући у свом обраћању устаљена бугарска тумачења, Џуров је говорио и о идеалу социјалистичког друштва оличеног у трансформацији некадашњег Неврокопа у „савремени град Гоце Делчев“. Поред тога, нагласио је да је Делчевљева мислао о „свету као пољу културног надметања народа“ саставни део међународне политике Совјетског Савеза.⁷¹

У Југославији је јубилеју, такође, посвећена одговарајућа пажња. *Борба* је директно реаговала на свечаност у Гоце Делчеву, протумачивши неке поруке Џурова као покушај присвајања македонске националне историје, закључујући: „Санстефанског уговора одрекли су се сви осим Бугарске, ето, све до данас“.⁷² На унутрашњем плану, унутар СР Македоније одржана су два научна скупа поводом овог јубилеја. Вреди нагласити да је међу учесницима скупа одржаног у Делчеву маја 1983. године био и архиепископ охридски и македонски, Ангелариј – поглавар Македонске православне цркве, који је говорио о доприносу македонског свештенства борби за национално ослобођење у Македонији.⁷³ Продуктивну активност на пољу историографије у вези са овим јубилејем употпунио је и историчар Христо Андонов-Пољански, приредивши једно луксузно илустровано издање посвећено Гоце Делчеву, које се у највећој мери поклапа са биографијом коју је исти аутор објавио 1972. године. Важан додатак представља уводна напомена на оживљавање „санстефанских духова“ у Бугарској.⁷⁴ Још једном публикацијом о Гоце Делчеву,⁷⁵ Христо Андонов-Пољански се потврдио као „водећи делчеволог“ у Југославији, како ће га нешто касније назвати историчар Димитар Димески.⁷⁶

⁷⁰ *Борба*, 6. фебруар 1982, стр. 7.

⁷¹ *Пиринско дело*, 29. октобар 1983, стр. 3.

⁷² *Борба*, 23. новембар 1983, стр. 7.

⁷³ *Революционерното траење на творештвото*, (Делчево: Совет на манифестацијата „Гоцеви денови“, 1984).

⁷⁴ Христо Андонов-Пољански, *Гоце Делчев: Кон осумдесетгодишнината од загнувањето на Гоце Делчев (1903–1983)*, (Пула: Истарска наклада, 1985), стр. 8.

⁷⁵ Осим ове, исти аутор је 1982. године поводом 110-годишњице рођења Делчева издао још једну књигу исте тематике: Христо Андонов-Пољански, *Гоце Делчев*, (Скопје: Културно-уметничко друштво „Гоце Делчев“, 1982).

⁷⁶ Димитар Димески, *Гоце Делчев*, (Битола: Мисирков, 1988), стр. 7.

До краја социјалистичког периода појавило се још неколико историографских издања на тему Гоце Делчева. У Бугарској је Јордан Ванчев приредио једну кратку биографију Делчева на руском језику,⁷⁷ док је у Југославији још једну биографију написао Димитар Димески. Ове две књиге нису донеле другачија тумачења, већ су у потпуности биле на трагу раније изнетих интерпретација у две историографије.

Закључак

Друга половина шездесетих година двадесетог века донела је експанзију историографске продукције на тему Гоце Делчева, што је у највећој мери било у вези са променом која је 1963. године наступила у бугарском погледу на македонско национално питање. Тумачење по којем је Делчев био један од највећих хероја из историје бугарског народа захтевало је најновију литературу која ће подржати такву интерпретацију, док се са друге стране границе, посебно на простору СР Македоније, указала потреба за одбраном сопствених ставова.

Активности на историографској обради теме Гоце Делчева, где као да су се две државе смењивале у иницијативи, најинтензивније су биле у периодима 1967–1972. и 1978–1979. године, са нарочитом концентрацијом око јубилеја његовог рођења и његове смрти. Потребно је нагласити да је на простору Југославије носилац тих активности била СР Македонија, која је, разумљиво, била највише заинтересована за ову тему. Зборници историјских извора и биографије, уз организацију комеморативних свечаности, имале су, осим историографске, и политичку улогу. Иако су, поготово приликом комеморација, активно промовисане социјалистичке идеје, а у случају СР Македоније и општејугословенске идеје братства и јединства, херојски култ Гоце Делчева у обе земље је примарно употребљаван за циљеве националне политике. На првом месту налазила се одбрана „историјске истине“ на унутрашњем плану, да би се у нешто каснијем периоду у обе државе кренуло путем шире промоције својих идеја. Тако су публикације о Делчеву превођене на стране језике или издаване у иностранству (као што је био случај са биографијом из пера Енглескиње Мерсије Макдермот), док је у случају СР Македоније важан елемент био превод и на језике других југословенских народа.

⁷⁷ Јордан Ванчев, *Гоце Делчев 1872–1903*, (Софија: Софија Пресс, 1986).

Извори и литература

- Arhiv Jugoslavije. Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom (559).
 Arhiv Jugoslavije. Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (142).
 Централен државен архив (Софија). Централно ръководство (ЦР) на Съюза на македонските културно-просветни дружества в България (299).
- Бурилкова, Ива и Цочо Билярски (ур.). *Македонският въпрос в българо-югославските отношения 1950–1967 г.* Софија: Државна агенција „Архиви“, 2009.
 Бурилкова, Ива и Цочо Билярски (ур.). *Македонският въпрос в българо-югославските отношения 1968–1989 г., част I.* Софија: Државна агенција „Архиви“, 2012.
- Borba* (Beograd) (ćirilica)
Работническо дело (Софија)
Пиринско дело (Благоевград)
Varaždinske vijesti (Varaždin)
- Andonov Poljanski, Hristo. *Goce Delčev i njegovo vreme.* Скопје: Mislа, 1972.
 Андонов-Полјански, Христо. *I: Гоце Делчев и неговото време.* Скопје: Култура, 1972.
 Андонов-Полјански, Христо (ур.). *Гоце Делчев II: преписка,* Скопје: Култура, 1972.
 Андонов-Полјански, Христо (ур.). *Гоце Делчев III: во спомените на современниците.* Скопје: Култура, 1972.
 Андонов-Полјански, Христо (ур.). *Гоце Делчев IV: документација, печат, летопис, хронологија, изреки, библиографија.* Скопје: Култура, 1972.
 Андонов-Полјански, Христо (ур.). *Гоце Делчев V: во народното и уметничкото творештво.* Скопје: Култура, 1972.
 Андонов-Полјански, Христо (ур.). *Гоце Делчев VI: албум.* Скопје: Култура, 1972.
 Андонов-Полјански, Христо. *Гоце Делчев: Кон осумдесетгодишнината од загинавањето на Гоце Делчев (1903–1983).* Пула: Истарска наклада, 1985.
 Андонов-Полјански, Христо. *Гоце Делчев.* Скопје: Културно-уметничко друштво „Гоце Делчев“, 1982.
- Ванчев, Ѓордан. *Апостоли на българската свобода.* Софија: „Народна младеж“ – Издателство на ЦК на ДКМС, 1981.
 Ванчев, Ѓордан. *Гоце Делчев 1872–1903.* Софија: Софија Пресс, 1986.
Гоце Делчев и македонското национално револуционерно движење. Скопје: Институт за национална историја Скопје, 1973.
- Ѓорѓиев, Тодор. *По трагите на минатото.* Битола: Социјален борец, 1967.
 Димески, Димитар. *Гоце Делчев.* Битола: Мисирков, 1988.
 Кьосев, Дино. *Гоце Делчев (биографичен очерк).* Софија: БКП издателство, 1967.
 Кьосев, Дино. *Гоце Делчев: писма и други материали.* Софија: Българска академия на науките, 1967.

- Макдермот, Мерсия. *Свобода или смърт: Биография на Гоце Делчев*. София: Наука и изкуство, 1979.
- Македонският въпрос – историко-политическа справка. София: Институт за история при БАН, 1968.
- Марковски, Венко. *Легенда за Гоце*. София: Народна култура, 1970.
- Павловски, Јован. *Огнено семејство: Спомени на Лика Чопова*. Скопје: Мисла, 1978.
- Панайотов, Любомир (ур.). *Гоце Делчев: спомени, документи, материали*. София: Наука и изкуство, 1978.
- Революционерното траење на творештвото*. Делчево: Совет на манифестацијата „Гоцеви денови“, 1984.
- Христов, Крум. *Гоце Делчев*. София: Издателство на Националниот съвет на Отечествениот фронт, 1955.
- Чашуле, Ванѓа. *Гоце Делчев*. Скопје: Радио-телевизија Скопје, 1968.
- Александрова, Елена. „Левски написани за себе си, Гоце Делчев – за Бугарија и бугарцината. В памет на Мерсия Макдермот (1927–2023)“. *Македонски преглед*, 4/2023, стр. 9–18.
- Димески, Димитар. „Клисуров или Косев: вистината на еден историчар и нејзиниот Дамоклов меч“. *Историја* 1/2022, стр. 229–250.
- Dragišić, Petar i Olivera Dragišić. *Jugoslavija i Bugarska 1944–1980: hronika neuspešnog prijateljstva*. Beograd: Stella Polare, 2019. (ćirilica)
- Знеполски, Ивайло. *Историја на НР Бугарија: режимот и општеството*. София: Институт за истражување на близкото минало, 2009.
- Ignjatović, Pavle. „Počeci izgradnje herojskog kulta Goce Delčeva kod bugarskih i jugoslovenskih komunista“. *KSIO: Humanistički časopis za mlade istraživače*, 7/2024, str. 79–106. (ćirilica)
- Маринов, Чавдар. *Македонското прашање од 1944 до денес: Комунизмот и национализмот на Балканот*. Скопје: Фондација отворено општество – Македонија, 2013.
- Митев, Трендафил. „Бугарското политическо апостолство (Въведение в теоријата на проблематиката)“. *Македонски преглед*, 2/2011, стр. 7–32.
- Стамова, Маријана. „Тито, Тодор Живков и македонскиот въпрос (1963–1967)“. *Минало* 2/1999, стр. 77–84.
- Tripković, Đoko. „Jugoslovensko-bugarski odnosi 50-ih i 60-ih godina 20. veka“. *Tokovi istorije*, 1–2/2009, str. 84–106. (ćirilica)
- Требст, Стефан. *Бугарско-југословенската контроверза за Македонија 1967–1982*. Скопје: Институт за национална историја, 1997.

Summary

MA Pavle Ignjatović (2001)

A conflict of interpretations: the legacy of Gotse Delchev between Yugoslavia and Bulgaria (1963–1989)

The aim of this paper was to contribute to understanding of the Bulgarian–Yugoslav dispute over the Macedonian question, by analyzing the historiographical dispute over the legacy of Gotse Delchev in the period after the March Plenum of the Central Committee of the Bulgarian Communist Party in 1963. Particular emphasis was placed on analysis of the historiographical works – especially biographies of Gotse Delchev published during the period which saw the intensification of the publishing activity dedicated to this topic. Two countries took turns taking the initiative, with the most activity in periods 1967–1972 and 1978–1979, centered around anniversary of Delchev’s birth and death, with SR Macedonia being the bearer of this activity in Yugoslavia. In both countries, the heroic cult of Gotse Delchev was primarily used for national policy goals. At first, it has been only internal defending of the “historical truth”, but later both countries started with broader promotion of their ideas by translating publications about Gotse Delchev and publishing them internationally. In the case of SR Macedonia, translations to languages of other Yugoslav peoples was also important.

Key words: Gotse Delchev, Yugoslavia, Bulgaria, Historiography, Culture of memory, Socialism, Remembrance.

УДК394.26(497.111)“1945/1959”
327.321(497.1)

Дипломирани историчар, Иван Хофман,
Архив Југославије, Београд
ivan.hofman69@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљен: 16.1.2025.
Прихваћен: 15.4.2026.

„Јединство радника, сељака и народне интелигенције“ – прославе Међународног празника рада у Београду (1945–1959)

Апстракт: *Међународни празник рада био је један од четири законом дефинисана државна празника социјалистичке Југославије, чијим прослављањем је владајућа Комунистичка партија Југославије (Савез комуниста Југославије од 1952. године) неговала пожељно историјско памћење. Рад анализира праксу прослављања овог празника на примеру Београда, у хронолошком оквиру 1945–1959. година.*

Кључне речи: *Међународни празник рада, социјалистичка Југославија, Београд, масовни политички спектакл, политичке пароле, култура сећања.*

Свака друштвена заједница тежи кохезији и ради тога негује одређено колективно памћење у коме су садржана пожељна знања о прошлости, док се непожељна – она за које елита датог друштва верује да доприносе рушењу темеља заједнице – препуштају организованом и систематском забораву. Историјско памћење чува пожељне садржаје: датуме када су се одиграли неки пресудни догађаји, родиле се или, пожељно је мученички, умрле значајне личности. Институције дате друштвене заједнице разрађују те садржаје, преносе их систематски свом подмлатку и организују низ јавних манифестација сећања на темељне садржаје сопственог историјског памћења. Те јавне манифестације сећања су празници, које припадници друштвене заједнице обележавају кроз различите ритуале, односно системе правила који одређују начине понашања сваког појединца.¹

¹ Todor Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, (Beograd: Čigoja štampa, 2006); T. Kuljić, *Tanatopolitika. Sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*, (Beograd: Čigoja štampa, 2014); Alaida Asman, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2011); A. Asman, *Oblici zaborava*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2018); Jelena

Социјалистичка Југославија била је резултат ослободилачког, грађанског и револуционарног рата вођеног на простору Краљевине Југославије 1941–1945.² Као неприкосновена победница изашла је Комунистичка партија Југославије, која је на федеративним основама ујединила земљу и започела изградњу социјализма. Махом измишљене традиције Краљевине Југославије (да употребимо синтагму Ерика Хобсбома),³ биле су замењене новим измишљеним традицијама, односно оне које су сачуване биле су прилагођене новим друштвеним, економским и политичким условима. Службено сећање на нове традиције имало је свој израз у прослављању нових празника.

Законом о државним празницима из 1955. године, којим су обједињена ранија појединачна правна акта, за државне празнике у ФНРЈ били су проглашени: Нова година (1. јануар), Празник рада (1. мај) и Дан Републике (29. новембар), а годину дана касније придодат им је и Дан устанка народа Југославије, популарно Дан борца – 4. јул.⁴

Колико год да су се празници разликовали по сâмом догађају који се слави, делили су многе заједничке ритуале, јер је њихова суштина била иста. Прослављала се Југославија као: равноправна заједница свих њених народа, створена у непоколебљивом отпору окупаторима и снагама колаборације; политичка заједница у којој су превазиђени сви сукоби и поделе, заоштрени до пуцања у некадашњој краљевини. Прослављала се стварност социјализма – једног, како се веровало, технолошки напредног и праведног друштва. Заједнички су им били „масовни спектакли тела“⁵ – параде великог броја људи опремљених реквизитима, који симболично приказују ком делу социјалистичког друштва припадају и слетови – групне фискултурне вежбе које, симболиком покрета и фигура начињених људским телима, приказују неке од темељних вредности југословенског социјалистичког друштва. Заједничке су им биле свечане седнице и пратећи

Ђорђевић, *Političke svetkovine i rituali*, (Београд: Margo-Art, 1997); Олга Манојловић Пинтар, *Археологија сећања: споменици и идентитету у Србији 1918–1989*, (Београд: Удружење за друштвену историју, Чигоја, 2014).

² Више о томе у: Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, (Београд: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 275–289.

³ Erik Hobsbom, *Izmišljanje tradicije*, (Београд: Biblioteka XX vek, 2002).

⁴ „Закон о државним празницима“, *Службени лист ФНРЈ*, 18/55, стр. 284; „Закон о проглашењу Четвртог јула – Дана борца – за празник Дана устанка народа Југославије“, *Службени лист ФНРЈ*, 27/56. Поред четири државна празника, на општејугословенском нивоу били су сваке године обележавани: Дан жена (8. март), Дан победе (9. мај), Дан младости (25. мај) и Дан Југословенске народне армије (22. децембар). Републике су, свака за себе, обележавале свој Дан устанка и друге републичке празнике (у Словенији оснивање Ослободилне фронте и Дан мртвих, у Македонији Илинден, а у Босни и Херцеговини оснивање Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Босне и Херцеговине). Локалне средине имале су своје празнике, обично везане за дане ослобођења у Другом светском рату. Тако се, рецимо, у Шиду прослављао 6. децембар.

⁵ Синтагма историчарке уметности Миланке Тодић из монографије *Фотографија и пропаганда 1945–1958*, (Бања Лука–Панчево: Књижевна задруга, 2005).

уметнички програми, спортска такмичења, надметања у брзини и количини урађеног посла за добробит заједнице (тзв. социјалистичка такмичења) и др.

У намери да оживимо атмосферу празника у социјалистичкој Југославији, одлучили смо да истражимо прославу Празника рада у Београду, у распону година од 1945. до 1959. године. Овим ће бити обухваћене све промене у начину прослављања овог празника. Као примарни историјски извор коришћена су документа из фондова Архива Југославије.

Међународни празник рада, популарно Први мај, установила је Друга интернационала почетком 20. века у знак сећања на раднике Чикага, настрадале у сукобу са полицијом 1886. године. Прославе овог празника у социјалистичкој Југославији биле су врло амбициозне и темељно испланиране. Њима је КПЈ настојала да покаже, како домаћој тако и међународној јавности, приврженост грађана Југославије идеји изградње социјализма; како се из пепела подиже ратом разрушена домовина, плански гради привреда кроз индустријализацију, електрификацију и изградњу саобраћајне инфраструктуре, те врши „социјалистички преображај села“; како се социјализам брани од „снага реакције“, како спољних тако и унутрашњих; да докаже, потом, неистинитост оцена изречених у *Резолуцији* Информбироа и поручи да свака земља има право да развија сопствени пут изградње социјализма, без диктата из једног револуционарног центра.

„С Титом у изградњи социјализма“ или првомајске параде

Првих дана априла 1945. године, било је одлучено да се Први мај, као традиционални празник рада, прослави јавно, „у пуној слободи и у знаку победничког тријумфа над мрским фашизмом“.⁶ За разлику од епохе Краљевине Југославије, када је над радничким прославама стајала претећа сенка полицијске тортуре, радници су могли, у социјалистичкој домовини која се гради, слободно да прослављају свој празник. Пред њима су се налазили задаци обнове ратом разорене домовине, изградње социјализма и борбе против свих унутрашњих и спољних непријатеља. Самим тим је прослава Првог маја требало да мотивише раднике Југославије да извршавају постављене задатке.⁷

Дана 1. маја 1945. одржана је прва у низу првомајских прада у Београду, о којој је *Политика* писала: „Улице Београда оживеле су већ од сванућа. Свет је журио и, с песмом и клицањем, одлазио на зборна места.“ Траса свечане поворке у којој су били синдикално организовани грађани Београда и околине,

⁶ Архив Југославије (даље АЈ), Савез синдиката Југославије (даље 117), фасцикла 132, јед. 307, ГО Јединствених синдиката радника и намештеника Југославије, 5. април 1945.

⁷ Моша Пијаде, „Први мај 1945. У знаку победе народно-ослободилачке борбе, у знаку хероизма рада“, *Први мај 1945*, (Београд, 1945), стр. 3–4.

припадници Југославенске армије (укључујући и бугарски батаљон), представници омладине и „сељака и сељанки“ из околине града, кретала се од Славије до Теразија где су се налазили Јосип Броз Тито, чланови Политбироа ЦК КПЈ, представници АВНОЈ-а, Генералштаба Југословенске армије и министри у Влади ДФЈ. Репортер *Политике* је значајан простор посветио поворци омладине, која је маскама и различитим транспарентима приказивала „мрску прошлост из периода окупације и мрачне моменте [...] реакционарне Југославије“. Нарочиту пажњу гледаоца, написао је, изазвала је „жива слика“ Велибора Јонића,⁸ министра просвете у влади Милана Недића, кога је „спроводила“ група ученика „наоружана“ оловкама великих размера.⁹

Након што је на седници Идеолошке комисије ЦК КПЈ закључено да је првомајска парада из 1945. године била успешно изведена, уследила је директива о прослави у 1946. години.¹⁰ Радници су били позвани да покрену тзв. социјалистичко такмичење: да се обавежу да ће у што краћем року извршити што више поверених задатака, чиме би био повећан обим производње и били одузети аргументи свим „штеточинама и саботерима обнове и изградње земље“.¹¹ Укратко, од Првог маја се очекивало да буде дан најшире могуће мобилизације радника за задатак изградње социјализма у Југославији. Штампана је добила инструкције да пар дана уочи празника објављује прилоге о резултатима обнове земље и да на дан Првог маја објави посебно припремљен празнични број. То, само по себи, не би био тежак задатак да апарат агитације и пропаганде КПЈ није имао посебне захтеве:

1. новинари су морали да буду опрезни приликом изношења статистичких података, јер је постојала опасност да дају тачну слику стања југословенске привреде. Тиме би, напомиње се у директиви ЦК, државне тајне биле обелодањене, што би се лоше одразило по репутацију Југославије у иностранству (јер, по свему судећи, званично објављени резултати производње нису одговарали стварном стању);

2. од штампе се тражило да не сакрива свакодневне тешкоће са којима се сусрећу градитељи, да истиче напоре југословенских грађана да се оне превазиђу, али и да се те тешкоће не преувеличавају, како се не би раширила „атмос-

⁸ Велибор Јонић (1892–1946) био је један од оснивача Југословенског народног покрета Збор и министар просвете и вера у Влади народног спаса Милана Недића (1941–1944). „Velibor Jonić“, *Wikipedija, slobodna enciklopedija*. https://sr.wikipedia.org/sr-el/Velibor_Jonić (прист. 14. априла 2026).

⁹ „Величанствена прослава Првог маја у Београду“, *Политика*, 2. мај 1945, бр. 11986, стр. 2.

¹⁰ АЈ, Савез комуниста Југославије (даље 507), ЦК СКЈ Идеолошка комисија (VIII), кутија I – (1-41), 1946, бр. 1724, 03. април 1946.

¹¹ Више о социјалистичком такмичењу у: Ivan Hofman, „‘Socijalističko takmičenje’ na omladinskim radnim akcijama u Jugoslaviji 1946–1951.“, *Istorija 20. veka*, XXXII/2, Beograd, 2014, str. 155–170.

фера панике и неповјерења код заосталијих колебљивих слојева народа“, што показује да се КПЈ, упркос чињеници да је држала све конце власти у својим рукама, осећала још увек недовољно сигурном.

ЦК КПЈ је одлучио да се на дан Првог маја одржи општедржавна прослава, са централном манифестацијом у Београду. На њој је требало да учествује тзв. радни народ Београда и околине, као и његови одабрани представници из читаве ФНРЈ. Било је планирано да на свечаној поворци учествују групе радника из свих важнијих предузећа у земљи, који би понели са собом предмете, односно моделе који приказују грану производње којој припадају, те да учествују групе сељака из свих република, обучене у своје народне ношње. Обе групе имале би обезбеђен превоз до Београда. Смештај и исхрана у престоници поверени су Месном синдикалном већу Београда, које је, у сарадњи са тзв. масовним организацијама, било задужено да се цела прослава успешно изведе. Било је одлучено да се у центрима република одрже прославе по истом принципу као у Београду, док су за мања места предвиђени митинзи. Од војне параде се у 1946. години одустало, јер је она била предвиђена за Дан победе, 9. маја.¹² Прославу Првог маја организовао је Одбор за прославу, који је формирао пододборе са различитим задужењима: за смештај делегација из унутрашњости, за исхрану, парадну декорацију, финансије, чишћење и уређење града и за „културне приредбе“.¹³

Места за импровизацију није смело да буде. Почетак првомајске параде планиран је за 9 часова ујутро. Траса, предвиђена за колоне градитеља социјализма, пружала се од трга Славија, преко Теразија до палате „Албанија“, где је било предвиђено да се групе рачвају на оне које се спуштају ка железничкој станици, ка Калемегдану или ка Душановој улици. Према прорачунима педантних чиновника агитационо-пропагандног апарата Партије, очекивало се учешће око 160.000 људи у поворци, по шеснаест у сваком реду, што би чинило да колона буде дугачка око 12 km. Толиком броју људи, са све реквизитима које носе, било би потребно најмање 5 часова да продефилирају, уколико би се све одвијало по плану.

Распоред учесника у поворци био је прецизно утврђен. Сви су били подељени на групе, њих укупно 55 (представници одређене фабрике, села и сл.), свака са својим вођом. За сваку групу било је одређено место окупљања пре почетка поворке и правац кретања након проласка поред бине на Теразијама. На пример, Савез радника и намештеника металне индустрије окупљао се њихово у делу Немањине улице између Славије и улице Кнеза Милоша, а путања којом су се удаљавали од бине била је Кнез Михаилова улица у смеру ка Калемегдану.

¹² АЈ, 507, VIII, I – (1-41), 1946, бр. 1724, 3. април 1946.

¹³ АЈ, 507, VIII, II/1 б-48 (1-4), 1946, Одбор за прославу Првог маја у Београду, Београд, 18. април 1946. године.

Четири места дуж трасе поворке била су предвиђена за медицинске екипе, уколико би неком од учесника или гледалаца параде позлило. На Теразијама је било предвиђено место за микрофон, преко кога би се објављивао пролазак сваке појединачне групе. Такође, било је одлучено и да се на четири места дуж трасе поворке изводи војна музика. У циљу што организованијег кретања учесника прославе била је припремљена курирска служба на мотоциклима.¹⁴

Теразије су биле централно место читаве прославе. Ту се налазила троспратна бина за званице, тачно на платоу између хотела *Балкан* и хотела *Москва*. На највишој трибини, у центру, налазило се место за Јосипа Броза Тита, најуже руководство КПЈ и Генералштаб Југословенске армије. Са њихове десне стране било је место за министре у Влади ФНРЈ, председништво Народне скупштине, највише судске органе и руководство синдиката Југославије, а лево место за припаднике дипломатског кора и војне аташе.

Средња трибина била је намењена руководству НР Србије и представницима влада осталих република, представницима републичких синдиката, Српске академије наука, те уреднику и фоторепортеру *Борбе* и сниматељу *Филмских новости*. Најнижа трибина била је предвиђена за одабране инвалиде из рата, представнике масовних организација, удружења књижевника, сликара и новинара. На ширем простору Теразија, Сремске и Коларчеве улице била су издвојена места за ниже представнике различитих синдиката, официре и подофицире Југословенске армије, Управе државне безбедности, новинаре и фоторепортере различитих домаћих и страних редакција, филмске сниматеље и угледне грађане снабдевене посебним пропусницама.¹⁵

Политика је у броју од 2. маја 1946. опширно, на сличан начин као и претходне године, извештавала о првوماјској прослави у Београду. Навела је да је 200.000 учесника свечано корачало централним градским улицама готово пет часова и „одушевљено клицало своме Маршалу и својој новој народној држави“.¹⁶

„Слике треба носити [...] у слиједећем омјеру“ или преношење идеолошке поруке визуелним путем

У делу италијанског филозофа Томаза Кампанеле *Град Сунца* (1602) приказано је имагинарно друштво којим управљају знање и разум. Зидови кућа у замишљеном граду-држави осликани су фрескама које приказују геометријска тела, на којима су исписане математичке теореме; украшени су визуелним

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ „У Београду Маршал Тито присуствовао је дефилеу народне поворке чији је пролазак трајао скоро пет часова“, *Политика*, 3. мај 1946, бр. 12287, стр. 1

представама које, уз одговарајуће текстове, приказују сва тада доступна знања из природних наука, технике, теологије и филозофије.¹⁷ Град Сунца, као и свако идеално друштво, не може да опстане у реалном свету, али је идеја да се идеолошке поруке сликом преносе до најширих слојева становништва стекла широку примену у 20. веку и била је саставни део свих масовних политичких спектакала епохе.

Добар пример преношења идеолошке поруке сликом и исписаним паролама даје нам план прославе Првог маја из 1949. године.¹⁸ Задржаћемо се на одељку документа који се односи на трасу Главна железничка станица–трг Славија–Калемегдан.

Већ је на перонима железничке станице било предвиђено место за натпис „Живео Први мај!“, а лево и десно од њега по једна партијска и државна застава. Одмах поред „на драпираној црвеној подлози“ било је резервисано место за портрет Јосипа Броза Тита окруженог „класицима марксизма“ – с једне стране Карл Маркс и Фридрих Енгелс, а с друге Владимир Иљич Лењин и Јосиф Висарионович Стаљин. На излазу из станице ка Немањиној улици била је предвиђена парола „Живела социјалистичка Југославија!“ и по један већи цитат из Лењинових списа и Титових говора о индустријализацији. Даље Немањиним, низале су се партијске и државне заставе и пароле „Истина мора победити!“, „С Титом у рату, с Титом у изградњи социјализма!“. Поред натписа била је постављена његова слика и застава ФНРЈ, а одатле, према Славији, слике Марка, Енгелса, Лењина и Стаљина, те председника свих република ФНРЈ и републичке заставе.

На ободу Славије било је предвиђено место за слике свих чланова Политбироа ЦК Србије и паролу „Живео Централни комитет КП Србије!“. Следиле су још једном слике четири „класика марксизма“, парола „Пролетери свих земаља, уједините се!“, Титова слика и парола „Народ, Партија, Тито – то је једно!“. Сâм кружни ток Славије био је резервисан за изложбу различитих машина, украшену заставама и бакљама. Одатле, према Теразијама, на згради Народног фронта Србије било је предвиђено место за слику председника Владе НР Србије, Петра Стамболића, партијске заставе и паролу „Живео Народни фронт!“.

Фасаде хотела *Москва* и *Касина*, Игуманове палате и палате „Албанија“ на Теразијама су биле предвиђене као *подлога* за партијске и државне заставе, портрете „класика марксизма“ и чланова Политбироа ЦК КПЈ. Од парола су наведене: „Живело јединство и сарадња социјалистичких земаља на принци-

¹⁷ Tomazo Kampanela, *Grad Sunca: sa studijom Pola Lafarža o T. Kampaneli ili O ideji republike pesnički dijalog*, (Beograd: Balkanska Gnoza–Pešić i sinovi, 2001), str. 12–16.

¹⁸ АЈ, 507, VIII П/1b58 (1–7), ЦК КПЈ, Управа пропаганде и агитације бр. 2291, 28. 3. 1949. План прославе Првог маја 1949. године, Пароле и слике на зградама у Београду за 1 мај 1949 године, 15. април 1949.

пима равноправности и искрености!“ и „Пролетери свих земаља, уједините се!“. Карактеристично, тражено је да слике Тита и „класика марксизма“ буду велике и једнаких димензија, а слике чланова Политбироа нешто мање.¹⁹ Дуж трасе од Теразија до Калемегдана била је предвиђена слична иконографија: на Студентском тргу Титова слика и натпис „Доле потпаљивачи новог светског рата!“; на фасади Капетан-Мишиног здања већи цитат из Титовог говора о бризи „народне власти“ за развој науке и одломак из текста тадашњег потпредседника Владе ФНРЈ Едварда Кардеља о „нашем васпитном раду у масама“.

На улазу у Калемегдан биле су предвиђене пароле: „Интернационализам на речима а национализам на делу – то је право лице наших клеветника!“; на бедему испод статуе Победника „Нека јача братство и јединство народа Југославије у борби за социјализам!“ и „Нека живи народни фронт, радни колектив наше социјалистичке домовине!“ и тако до гроба народног хероја Иве Лоле Рибара, где су се, уз упаљене буктиње и рефлекторе, вијориле црвене заставе.²⁰

Управа за пропаганду и агитацију ЦК КПЈ строго је водила рачуна о портретима које би требало да носе учесници првомајске поворке, о њиховом редоследу и величини. За параду 1947. године били су предвиђени, осим обавезног Титовог, портрети највиших руководиоца КПЈ.²¹ Следили су портрети Лењина, Стаљина и Молотова, те партијских и политичких лидера „народних демократија“.²² Најзад, предвиђени су и портрети народних хероја Иве Лоле Рибара, Радета Кончара и других народних хероја чији су култови били незаобилазни део васпитања младих Југословена.²³

У директиви о прослави Првог маја 1948. године, Вељко Влаховић је, испред Управе за агитацију и пропаганду, дао прецизне смернице о сликама које би требало да носе учесници поворке. Слике Тита и четири „класика марксизма“ стајале би на челу колоне, одмах иза грба ФНРЈ. На паради из 1947. године, приметио је, било је превише Стаљинових слика, као и портрета других совјетских руководиоца, док није било довољно слика Маркса и Енгелса. Изгледало му је као да је прослава била у некој од совјетских република, те се

¹⁹ АЈ, 507, VIII П/1б58 (1–7), ЦК КПЈ, Пароле и слике на зградама у Београду за 1. мај 1949. године, 15. април 1949.

²⁰ Ibidem.

²¹ Наведени су: секретари КПЈ Едвард Кардељ, Александар Ранковић и Милован Ђилас; чланови Политбироа Благоје Нешковић, Сретен Жујовић Црни, Моша Пијаде, Борис Кидрич, Андрија Хебранг, Вицко Крстуловић и Ђуро Салај, те угледни члан КПЈ Иван Рибар. (АЈ, 507, VIII, П/1 б-48 (1-4) 1947. година, Списак портрета партијских вођа за које је предвиђено да их носе учесници у паради 1947).

²² Енвер Хоџа (Албанија), Георги Димитров (Бугарска), Болеслав Бјерут (Пољска), Клемент Готвалд и Едуард Бенеш (Чехословачка). (Ibidem).

²³ На списку се налазе још: Иван Милутиновић, Тоне Томшич, Марко Орешковић, Ђуро Стругар, Вукица Митровић, Жарко Зрењанин и Франце Розман. (АЈ, 507, VIII П/1б58 (1–7), ЦК КПЈ, Пароле и слике на зградама у Београду за 1. мај 1949. године, 15. април 1949).

та грешка не сме поновити. Што се тиче руководиоца КПЈ, тражио је да се утврди прецизна сразмера у броју портрета сваког од њих понаособ, као и у погледу њихових димензија.²⁴

Титову слику је, наравно, била обавезна да носи свака група и она је доминирала по својим размерама. Влаховић је тражио да унутар једне групе све слике руководиоца буду истих димензија, али би требало, како је рекао, да се избегне униформност, те да се да „иницијатива масама“ у одабиру рамова слика и осталих украса. Задатак да носе портрете председника влада република припао је делегацијама сâмих република. И, последња инструкција Вељка Влаховића била је она да „Карикатуре не треба да се носе у поворци.“²⁵

Припремајући се за прославу 1949. године, Савез синдиката Југославије је наложио Министарству рударства ФНРЈ да припреми графиконе који приказују његове резултате у испуњењу Првог петогодишњег плана. На једном камиону би требало да буду постављени примерци руда које се ваде у Југославији и велика мапа са приказом рудних богатстава. По боковима камиона би тебало да буду исписане мотивационе поруке: „Имамо ли угља? Имамо ли нафте? [...] Да, имамо!“ Други камион би носио макете рударских машина уз пароле које сведоче о постигнутим резултатима и плановима за наредни период.²⁶

У документарној грађи о првомајској паради 1950. године налази се шема поворке Комитета за електропривреду ФНРЈ. Било је предвиђено да Комитет учествује са чак 17 камиона натоварених макетама, које приказују развој електропривреде у Југославији. Уз макете биле су предвиђене још слике Тита, награђених колектива и ударника, те графикони и шеме који приказују резултате рада електропривреде. Као посебан детаљ, биле су предвиђене карикатуре о „клеветничкој кампањи Информбироа“. Процењено је да ће тако осмишљен конвој заузимати око 200 метара.²⁷

Општи визуелни утисак првомајске прославе употпуњавали су и излози продавница дуж трасе параде, који су били уступани појединим државним надлештвима и предузећима ради приказивања резултата. Сачуван је нацрт излога

²⁴ Част да буду присутни на највећем броју портрета (до 40) припала је секретарима КПЈ Едварду Кардељу, Александру Ранковићу и Миловану Ђиласу. Нешто мања част (до 20 портрета) указана је члановима Политбироа ЦК КПЈ Благоју Нешковићу, Борису Кидричу, Моши Пијадеу, Сретену Жујовићу, али и Ивану Рибару, који је био угледан, али не и тако високо рангиран појединац у партијској хијерархији. Члановима Политбироа Вицку Крстуловићу и Ђури Салају припала је част да буду присутни у поворци са 15 до 20, а Франу Лесковшеку, Светозару Вукмановићу Темпу, те генералима Кочи Поповићу и Ивану Гошњаку са 10 до 15 портрета. (АЈ, 507, VIII, II/1 – (1–71) (К–2) Вељко Влаховић, Управа за агитацију и пропаганду ЦК СКЈ – републичким ЦК, Београд, 8. март 1948.)

²⁵ Ibidem.

²⁶ АЈ, 117, 132-307, Централни одбор Савеза синдиката Југославије Министарству рударства ФНРЈ, 4. април 1949.

²⁷ АЈ, 117, 132-307, Шема првомајске поворке Министарства електропривреде, 1950.

који је представао Генералну дирекцију Савезне индустрије дувана. Излог, који би требало да на посматраче делује „поучно и информативно“ био је димензија 2,5 x 2 x 1,5 m. Било је предвиђено да на његовој задњој страни стоји карта ФНРЈ са назначеним подручјима производње дувана. Леви и десни угао били су намењени приказивању статистичких података: колико је цигарета и других производа планирано да се произведе, колико је било произведено; ту је била и обавезна парола „Живео Први мај!“. Простор између спољашњег стакла и карте ФНРЈ био би испуњен примерцима различитих врста дуванских производа. Савезна индустрија Дувана тражила је да јој се уступи један од излога у улици Маршала Тита (данас Краља Милана) или на Теразијама.²⁸

Државно предузеће *Југословенска књига* је, као одговор на пропаганду Информбироа, одлучило да прикаже списак објављених књига совјетских аутора и аутора из земаља народних демократија, те повећани обим издавачке делатности у ФНРЈ у односу на раздобље од пре Другог светског рата. Стога је решила да посебно одабраним књигама и паролама украси излог своје главне продавнице у приземљу палате „Албанија“.²⁹

„Прокрстариће улицама Београда са песмом и музиком“ или пратеће приредбе уз првомајску параду

Парада од Славије до палате „Албанија“ била је централна свечаност првомајских празника. У данима који су претходили и током сâмог 1. маја одржавале су се, на различитим локацијама у Београду, бројне мање манифестације.

Припремајући се за прославу 1946. године, Одбор је одлучио да целокупна манифестација почне 30. априла, отварањем изложбе о резултатима тзв. социјалистичког такмичења између синдикалних организација града Београда. У форми графикона, дијаграма, фотографија и зидних новина она је приказивала постигнуте резултате у обнови и изградњи престонице ФНРЈ. По отварању изложбе, уследила је Свечана академија на Коларчевом народном универзитету у којој је наступио КУД „Абрашевић“, а на крају вечери је у Народном позоришту одржан концерт аматерских фолклорних ансамбала из различитих крајева земље и балета Народног позоришта.

У различитим рејонима града биле су организоване мање, локалне приредбе. Рецимо, у VII рејону, у Дому културе на Сењаку одржан је концерт културно-уметничке групе Индустрије мотора Раковица, Удружења Македонаца, једног академског хора и омладинске уметничке групе Завода за израду новчаница.

²⁸ АЈ, 117, 132-307, Генерална дирекција Савезне индустрије дувана, Предлог за аранжирање излога и поворку 1. маја, 9. април 1949.

²⁹ АЈ, 117, 132-307, Државно предузеће *Југословенска књига*, Београд, 25. април 1949.

На сам дан празник је одржан низ приредби, закључно са свечаним концертом увече. Омладинске културно-уметничке групе су рано ујутру започеле свој програм на различитим локацијама, а после подне је одржана фудбалска утакмица између Фискултурног друштва „Торпедо“ из Ријеке и Фискултурног друштва „Металац“ из Београда.³⁰ У вечерњим часовима је одржан концерт Београдске филхармоније на платоу испред Народне скупштине, који је преношен и преко радија. Програм је био замишљен у духу словенског братства, будући да су сви словенски народи градили социјализам. На крају манифестације изведен је ватромет на Калемегдану.³¹

Првوماјске свечаности 1949. године почеле су 29. априла серијом спортских манифестација, вашаром и циркусом у парку Ташмајдан. Закључно са 1. мајем, играни су турнири у тенису, стоном тенису, рвању, кошарци, фудбалу и рукомету; одржан је атлетски митинг, коњске трке и веслачко такмичење. На свим овим спортским сусретима ривали су били „репрезентативци“ Загреб, Београда и Војводине.³² Последњег дана априла игране су позоришне представе: „Дундо Мароје“ Марина Држића (Југословенско драмско позориште), „Уносно место“ Александра Островског (Београдско драмско позориште) и одломак из опере „Еро са онога свијета“ Јакова Готовца (Народно позориште) на отвореној сцени.³³

Вече 1. маја било је резервисано за већ традиционални свечани концерт на платоу испред Народне скупштине. Као и претходне две године, програм је био преплављен музиком социјалистичког реализма³⁴, али нису извођена дела совјетских аутора, попут „Поеме о Стаљину“ Арама Хачатурјана, која је била на програму 1947. Као и ранијих година, концерт је почињао извођењем „Интернационале“ Луја Дежетера. Следиле су тзв. масовне песме које су славиле револуционарни рат и Први петогодишњи план: „Првوماјска“ Крешимира Барановића, „Уз маршала Тита“ и „Стег Партије“ Оскара Данона, „Нашој Армији“ и „Новој Југославији“ Николе Херцигоње, „Песма Изградње“ Михаила Вукдраговића, „Петољетка зове“ Боровоја Симића и „Југословенска партизанска рапсодија“ Јована Бандура. Концерт су извели удружени оркестар Централног дома Југословенске армије, хор и оркестар Радио Београда, хорови више

³⁰ „Торпедо“, претставник Истре, заслужено је победио 'Металца' са 3:2, *Политика*, 3. мај 1946.

³¹ Програм концерта био је следећи: Рајнхолд Морицевич Глијер, „Пријатељство међу народима“; Беджих Сметана, „Влтава“; Антоњин Дворжак, „Словенске игре“; Анатолиј Љадов, „Руске народне песме“; Пјотр Иљич Чајковски, „Четврта симфонија“ (два става) и две игре из „Охридске легенде“ Стевана Христића. (АЈ, 507, VIII, II/1 б-48 (1-4), 1946).

³² АЈ, 507, VIII II/1-б-58 (1-7), Културноуметничке, спортске и забавне приредбе, 1949. година.

³³ Ibidem.

³⁴ Више о музици социјалистичког реализма и тзв. масовној песми у: Иван Хофман, „Под стегом Партије. Музика социјалистичког реализма – примери СССР и Југославије“, *Годишњак за друштвену историју* XII, 1-3, Београд, 2005, стр. 41-63.

културноуметничких друштава, вокални солисти Београдске опере и диригент Михаило Вукдраговић.

Паралелно са концертом уметничке музике, на различитим локацијама у граду су одржана народна весеља, уз учешће аматерских фолклорних ансамбала, те биоскопске представе на отвореном. Приказани су кратки филмови о, по насловима је несумњиво, спровођењу Првог петогодишњег плана: „Пети конгрес КПЈ“, „Прве светлости“, „Радничка одмаралишта“, „Нови задружни дом“, „Трећа смена“, „Никшић–Титоград“ и „Угаљ и људи“.³⁵

„Народ, Партија, Фронт и Тито“ или првомајске пароле

Пароле које су носили учесници првомајских поворки, или оне истакнуте на фасадама различитих зграда, биле су израз актуелене политике КПЈ. Грубо се могу поделити на оне које се односе на међународни положај Југославије (и њеног места у *породици* социјалистичких земаља) и на оне које се односе на изградњу социјализма у Југославији.

Спољнополитичке пароле из 1946. године приказивале су Југославију као одлучног борца против фашизма и као државу која се чврсто определила да гради социјализам са СССР и народним демократијама. Типичне су: „Очувајмо тековине победоносне борбе Уједињених народа!“; „Пролетери свију земаља уједините се у борби против остатака фашизма и реакције!“; „Поздрав енглеском и америчком народу у њиховој борби за мир и демократију!“; „Живео друг Стаљин, генијални вођа праведног човечанства!“; „Живео савез са братском Пољском!“; „Живео савез са пријатељском Албанијом!“ и „Нека живи херојска борба шпанског народа!“. Поједине пароле биле су упућене бившим западним савезницима, од пролећа 1945. непомирљивим идеолошким противницима у започетом Хладном рату, као прекор због учињених неправди: „Правда Трсту – Трст Југославији!“; „Корушка Југославији“ и „Тражимо изручење Павелића! Јасеновац, Керестинец, Лепоглава, Козара, Глина – траже правду!“.

Типичне унутрашњеполитичке пароле имале су у фокусу обнову ратом разорене домовине: „С Титом у обнови и изградњи земље!“; „Јединство радника, сељака и народне интелигенције – победа у изградњи земље!“ и „Појачајмо борбу против штеточина и саботера!“.³⁶

Различити синдикати носили су пароле карактеристичне за своју струку: „Подижимо углед народног угоститељства и туризма!“; Савеза радника и намештеника хотелско-угоститељске индустрије Југославије или „Очистимо град

³⁵ АЈ, 507, VIII П/1-b-58 (1–7), Културноуметничке, спортске и забавне приредбе, 1949. године.

³⁶ АЈ, 117, 132-307, Списак парола за први мај, 1946. године.

од ђубрета!“ Савеза радника и намештеника комуналних предузећа и установа Југославије, као једна од ретких идеолошки неутралних.³⁷

На првомајским прославама 1947. и 1948. биле су углавном поновљене оне пароле које се односе на СССР и земље народне демократије. Оне упућене парламентарним демократијама биле су оштрије него раније, као: „Живјели народи који дају отпор плановима америчких империјалиста и њихових помагача!“ Доминантна тема унутрашњеполитичких парола била је о Првом петогодишњем плану: „Такмичење, то је наш систем рада!“; „Убрзајте ове године производњу и смањујте још више трошкове производње – Тито!“ и „Индустријализацијом и електрификацијом наше земље створићемо од ње цватућу домовину радних људи!“³⁸

Сукоб са Информбироом 1948. године одразио се на садржај првомајских парола, јер је велики број њих наглашавао право ФНРЈ да самостално гради социјализам и развија односе са другим државама на равноправној основи, као: „Живела изградња социјализма у нашој земљи – моћан допринос победи социјализма у свету!“; „Раскринкавајмо ратнохушкачку политику капиталистичких монопола и информбироваца!“ и „Хегемонистичка политика совјетске владе је опасност за мир међу народима!“³⁹

Напуштање крутог, директивног начина управљања свим сегментима друштва и привреде и увођење радничког самоуправљања 1950. године⁴⁰ добило је свој израз у првомајским паролама из 1951. године: „Живели раднички савети, основа наше социјалистичке демократије!“ и „Боримо се за културно, стручно и економско уздизање радничке класе, за оспособљавање у управљању привредом!“⁴¹

Почетак педесетих година 20. века био је у знаку значајних промена спољнополитичког положаја Југославије. Земља је изашла из изолације у којој се нашла притиснута сукобом са Информбироом. Влада ФНРЈ склопила је више повољних уговора са Владом САД и почела је активно да користи културу југословенских народа као оруђе своје спољне политике.⁴² Стаљинова смрт марта

³⁷ АЈ, 117, 132-307, ГО Јединствених синдиката радника и намештеника Југославије – свим ЈСРНЈ, централним управама синдикалних савеза и месним синдикалним већима, 22. април 1946.

³⁸ АЈ, 507, VIII, II/1 б-48 (1-4), Пароле за Први мај 1947; АЈ, 507, VIII, II/1 – (1-71) (К-2), Вељко Влаховић, Управа за агитацију и пропаганду ЦК СКЈ – републичким ЦК, Београд, 8. март 1948.

³⁹ АЈ, 507, VIII, II/1 б-62 (1-5), Списак парола за 1. мај, 8. април 1950; АЈ, 507, VIII, II/1 б-63 (1-2), Списак парола за 1. мај 1951. године.

⁴⁰ Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу (1945-1950)*, (Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 1998); Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952.* (Београд: Rad, 1988).

⁴¹ АЈ, 507, VIII, II/1 б-63 (1-2), Списак парола за 1. мај 1951. године.

⁴² „Културна политика Југославије 1945-1952. Зборник докумената II“, прир. Б. Докнић, М. Ф. Петровић, И. Хофман, (Београд, Архив Југославије, 2009); Dragan Bogetić, *Jugoslavija i*

1953. године, учвршћивање положаја Никите Хрушчова на челу СССР и почетак дестаљинизације прве земље социјализма, допринели су отопљењу односа и успостављању сарадње две социјалистичке земље на бази равноправности, што је формализовано *Београдском декларацијом* из 1955. и *Московском декларацијом* из 1956. године.⁴³ Истовремено, Југославија је почела да се приближава новоформираним државама, бившим колонијама у Азији и Африци, чиме су отпочели њени напору у изградњи будућег Покрета несврстаних.⁴⁴

Првомајске пароле из последњих година шесте деценије 20. века су у потпуности одражавале све наведене промене: „Активна мирољубива коегзистенција – темељ југословенске спољне политике!“; „Политика блокова отежава јединство света у борби за мир и сарадњу народа!“; „За неодложну забрану атомског оружја, за опште разоружање, за употребу атомске енергије у мирољубиве сврхе!“⁴⁵

Филм „Парада“ Душана Макавејева – празник као рутина

Краткометражни документарни филм „Парада“ из 1962. године редитеља Душана Макавејева приказује како теку припреме за првомајску параду на улицама Београда.⁴⁶ Мајстори постављају бину, радници градске чистоће чисте централне градске улице, активисти Социјалистичког савеза радног народа Југославије (ССРНЈ), синдиката и других друштвено-политичких организација

Zapad 1952–1955: jugoslovensko približavanje NATO-u, (Београд: Службени лист СРЈ, 2000); Bojan Dimitrijević, „Југославија и НАТО 1951–1958, skica intenzivnih vojnih odnosa“, *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961, Zbornik radova*, (Београд, Institut za noviju istoriju Srbije, 2008), str. 255–274; Мирослав Перишић, „Велики заокрет 1950: Југославија у трагању за властитим путем. Култура – ослонац, претходница и саставни део спољне политике“, у: *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, (Београд, Institut za noviju istoriju Srbije, 2007), str. 237–279; Иван Хофман, „’Фолклорна дипломатија’ – улога музичког фолклора у спољној политици Југославије 1949–1971“, *Архив, часопис Архива Југославије*, XXII, 1–2, 2021, стр. 137–162.

⁴³ *Југославија–СССР: сусрети и разговори на највишем нивоу руководилица Југославије и СССР: 1946–1964.*, Том 1, прир. Љубодраг Димић, (Београд: Архив Југославије, 2014).

⁴⁴ Dragan Bogetić, *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost*, (Београд: Institut za savremenu istoriju, 1990); Aleksandar Životić, „Југославија и Блиски исток (1945–1956)“, у: *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova*, (Београд: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008), str. 483–496; Srđan Miletić, „Југославија и Земље Магреба 1956–1958“, у: *Spoljna politika Jugoslavije*, str. 497–512; DMITAR Tasić, „Откривање Африке. Југословенско-етиопски односи и počeci југословенске афричке политике 1954–1955“, у: *Spoljna politika Jugoslavije*, str. 513–525; Jovan Čavoški, „Југославија и Азија (1947–1953)“, у: *Spoljna politika Jugoslavije*, str. 526–543; Dragomir Bondžić, „Stipendisti iz Indije i Burme u Jugoslaviji 1951–1955“, у: *Spoljna politika Jugoslavije*, str. 558–570.

⁴⁵ АЈ, 507, VIII, II/1 б-64 (1–2), Пароле за први мај 1957. године, пов. бр. 716, 1957.

⁴⁶ Душан Макавејев, *Парада*, (Београд: Дунав филм, 1962, 10 мин.) <https://www.youtube.com/watch?v=b9fKQ8SyPDQ> (прист. 7. април 2026).

постављају украсе, транспаренте и велике слике Тита, руководиоца СКЈ и „класика марксизма“. Учесници параде се на прилазима центру града намештају у редове и колоне слушајући команде својих предводника. Знатижељни грађани окупљају се по тротоарима дуж трасе параде, гурају се, пењу на дрвеће и кровове да боље виде, јер људе одувек привлачи нека гужва, ма шта да је у питању, док милиција настоји да одржи ред.

Наизглед, све је текло уобичајеним током, као и сваког Првом маја. Али, пажљиво око филмског гледаоца приметитиће да у позадини свих ових призора проверама нешто ново – рутина, једно свеprisутно „отаљавање“ посла. Недостајао је жар из певих послератних година.⁴⁷ Недостајала су озарена лица радника који марширају у својим радним униформама или девојака и младића у фискултурној опреми како стоје на камиону у позама као да управо чине „ниски старт“, бацају копље или кладиво.⁴⁸

Време ентузијазма је било завршено. Жар којим је, пре свега, омладина градила инфраструктурне објекте у време Првог петогодишњег плана, ако није потпуно нестао, онда је видно спласнуо. Током 1958. и 1959. године водиле су се, подстакнуте овим утиском, интензивне дискусије о карактеру прославе Празника рада у одборима ССРНЈ и низали су се предлози шта би требало мењати, како би празник остао израз аутентичних тежњи градитеља социјализма у Југославији.⁴⁹ Председништво Градског одбора ССРНЈ у Београду, извршило је анализу прославе из 1957. године⁵⁰ и извело је одговарајуће закључке.⁵¹

Пре свега, масовне параде, у којима су учествовали и представници радника и одабране јединица Југословенске народне армије, заузиле су огроман простор, паралисале су центар града и биле су ризик по безбедност грађана.⁵² Подразумевале су учешће хиљада људи, који су, преко својих одбора ССРНЈ, били преоптерећени различитим задужењима, као што су: израде парола, плаката, шема и графикана, те њихово ношење у дугачким колонама. Зато аутора

⁴⁷ Видети: *Филмске новости*, бр. 18, „Београд 1. мај 1947.“ снимео М. Вучичевић, <https://www.youtube.com/watch?v=WOroBEraDAg>, (прист. 7. април 2026).

⁴⁸ Видети: фотографију „Такмичари за значку фискултурника на Првомајској паради“, Београд, 1947. у монографији Миланке Тодић, *Фотографија и пропаганда 1945–1958...*, стр. 53. и сродне фотографије на странама 42–52.

⁴⁹ „Првомајска прослава би требало да буде „поворка срећне заједнице, неког сретног радног народа, а не поворка која се вуче, где су људи уморних лица, мрзовољни“. (АЈ, Социјалистички савез радног народа Југославије (даље 142), ф. 26, јед. 81, Стенографске белешке са састанка Одбора за прославу Првог маја, 13. јануар 1959).

⁵⁰ Видети: филмску репортажу о прослави 1957. године „1. мај 1957“, <https://www.youtube.com/watch?v=-irfrs8uYhY> (прист. 9. април 2026).

⁵¹ АЈ, 142, 26–81, Предлог за одржавање прославе Првог маја 1958. године у Београду, 1957. или 1958.

⁵² Исти извор наводи да је на паради 1957. једна осмогодишња девојчица смртно страдала под гусеницама тенка, док је једна жена изгубила руку. (Ibidem).

„Предлога за одржавање прославе 1958. године“ није чудило видљиво засићење многих грађана тако осмишљеном манифестацијом. Парада је, поврх свега, била прилично скупа и подразумевала је додатне трошкове око поправки улица којима су прошла оклопна возила. Зато је Градски одбор ССРНЈ предложио да будуће прославе буду без параде, да садрже разноврстан културно-просветни, спортски и забавни програм у Београду и широј околини, да се организују игранке за омладину на градским трговима, манифестације намењене деци, те излети до популарних излетишта у околини престонице ФНРЈ. Војне параде нису биле одбачене у потпуности, већ је било предложено да се одржавају само у поводу одеђених годишњица и др. посебних прилика.⁵³

Савезни одбор ССРНЈ се сложио са предлозима београдског,⁵⁴ те су вишедневну прославу 1958. године чиниле манифестације посвећене радницима на Коларчевом народном универзитету, у дворани Дома синдиката и другим установама културе: вече друштвено ангажоване поезије, концерт првака Београдске опере, пројекције документарних филмова о изградњи земље, изложба сликарских и вајарских радова радника ликовних уметника. Омладини је била намењена представа „Песма“, према истоименом, у том тренутку веома популарном, роману Оскара Давича, у извођењу „Атељеа 212“.⁵⁵

Дискусије о карактеру прославе Празника рада биле су настављене и у 1959. години. Дилема о оправданости вишечасовних парада са више хиљада учесника, уз присуство војске или без ње, је остала.⁵⁶ Истовремено, тражило се више забаве и игранки, пре свега у складу са сензибилитетом омладине. Упркос недоумицама и отпорима појединих конзервативних чланова СКЈ, ССРНЈ и других друштвено-политичких организација, прослава Првог маја у Београду губила је дотадашњи масовни, изразито војнички карактер. Његова идеолошка оштрица, тако изразита у првим годинама након Другог светског рата, те у зениту сукоба са Информбироом, била је отупела. Прослава Међународног празника рада у Београду (и следствено у читавој ФНРЈ) имала је све више карактер забаве за широке слојеве друштва у парковима и др. зеленим површинама на ободу града, по чему ће бити препознатљива наредних деценија.

⁵³ Предложено је било организовање „великих монстр концерата“ уметнички обликованог популарног програма на стадиону ЈНА, стадиону Ташмајдан и др. местима где може да се окупи велики број гледаоца. (Ibidem).

⁵⁴ АЈ, 142, 26–81, Савезни одбор ССРНЈ, *Из записника*, 1958.

⁵⁵ АЈ, 142, 26–81, Организационо-политички секретаријат Савезног Одбора ССРНЈ, Предлог прославе Првог маја у Београду 1959. 30. јануар 1959; Више о популарности романа *Песма* Оскара Давича, нарочито у редовима урбане омладине у: Предраг Ј. Марковић, *Београд између истока и запада 1948–1965*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1996), стр. 412.

⁵⁶ Према речима једног дискутанта: Настојати „да [парада] не личи ни на Русе ни на Кинезе“. (АЈ, 142, 26–81, Стенографске белешке са састанка Одбора за прославу Првог маја, 13. јануар 1959).

Izvori i literatura

Arhiv Jugoslavije. Savez sindikata Jugoslavije (117)

Arhiv Jugoslavije. Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije, (142)

Arhiv Jugoslavije. Savez komunista Jugoslavije, (507)

Jugoslavija–SSSR: „Susreti i razgovori na najvišem nivou rukovodilaca Jugoslavije i SSSR, 1946–1964.“ Tom 1. priredio Ljubodrag Dimić. Beograd, Arhiv Jugoslavije, 2014. (ćirilica)

Kulturna politika Jugoslavije 1945–1952. Zbornik dokumenata II. priredili B. Doknić, M. F. Petrović i I. Hofman. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2009. (ćirilica)

Politika (ćirilica)

Službeni list FNRJ (ćirilica)

Dušan Makavejev, *Parada*, 1962. <https://www.youtube.com/watch?v=b9fKQ8SyPDQ> (pristupljeno 7.4.2026)

Filmske novosti, br. 18, „Beograd 1. maj 1947“. <https://www.youtube.com/watch?v=WOrO-BEraDAg> (pristupljeno 7.4.2026)

1. maj 1957. <https://www.youtube.com/watch?v=-irfrs8uYhY> (pristupljeno 7.4.2026)

„Velibor Jonić“. *Wikipedija, slobodna enciklopedija.* https://sr.wikipedia.org/sr-el/Velibor_Jonić (pristupljeno 14.4.2026)

Asman, Alaida. *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti.* Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.

Asman, Alaida. *Oblici zaborava.* Beograd: Biblioteka XX vek, 2018.

Bogetić, Dragan. *Jugoslavija i Zapad 1952–1955: jugoslovensko približavanje NATO-u.* Beograd: Službeni list SRJ, 2000.

Bogetić, Dragan. *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost.* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1990.

Bondžić, Dragomir. „Stipendisti iz Indije i Burme u Jugoslaviji 1951–1955“. U: *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova.* Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008, str. 558–570.

Čavoški, Jovan. „Jugoslavija i Azija (1947–1953)“, u: *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova.* Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008, str. 526–543.

Dimić, Ljubodrag. *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952.* Beograd: Rad, 1988.

Dimitrijević, Bojan. „Jugoslavija i NATO 1951–1958, skica intenzivnih vojnih odnosa“. U: *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova.* Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008. str. 255–274.

- Dorđević, Jelena. *Političke svetkovine i rituali*, Beograd: Margo-Art, 1997.
- Hobsaum, Erik. *Izmišljanje tradicije*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2002.
- Hofman, Ivan. „'Folklorna diplomatija' – uloga muzičkog folklora u spoljnoj politici Jugoslavije 1949–1971“. *Arhiv. časopis Arhiva Jugoslavije*, XXII, 1–2, 2021, str. 137–162. (ćirilica)
- Hofman, Ivan. „'Socijalističko takmičenje' na omladinskim radnim akcijama u Jugoslaviji 1946–1951.“ *Istorija 20. veka*, XXXII/2, 2014, str. 155–170.
- Hofman, Ivan. „Pod stegom Partije. Muzika socijalističkog realizma – primeri SSSR i Jugoslavije“. *Godišnjak za društvenu istoriju* XII, 1–3, 2005, str. 41–63. (ćirilica)
- Kampanela, Tomazo. *Grad Sunca: sa studijom Pola Lafarža o T. Kampaneli ili O ideji Republike pesnički dijalog*. Beograd: Balkanska Gnoza–Pešić i sinovi, 2001.
- Kuljić, Todor. *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa, 2006.
- Kuljić, Todor. *Tanatopolitika. Sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*. Beograd: Čigoja štampa, 2014.
- Manojlović Pintar, Olga. *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja, 2014. (ćirilica)
- Marković, Predrag J. *Beograd između istoka i zapada 1948–1965*. Beograd: Službeni list SRJ, 1996. (ćirilica)
- Miletić, Srđan. „Jugoslavija i Zemlje Magreba 1956–1958“. U: *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008. str. 497–512.
- Perišić, Miroslav. „Veliki zaokret 1950: Jugoslavija u traganju za vlastitim putem. Kultura – oslonac, prethodnica i sastavni deo spoljne politike“. U: *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2007, 237–279. (ćirilica)
- Petranović, Branko. *Jugoslavija na razmeđu (1945–1950)*. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 1998. (ćirilica)
- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Pijade, Moša. „Prvi maj 1945. U znaku pobeđe narodno-oslobodilačke borbe, u znaku heroizma rada“. U: *Prvi maj 1945*. Beograd, 1945, 3–4. (ćirilica)
- Tasić, Dmtar. „Otkrivanje Afrike. Jugoslovensko-etioipski odnosi i počeci jugoslovenske afričke politike 1954–1955“. U: *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008, 513–525.
- Todić, Milanka. *Fotografija i propaganda 1945–1958*. Banja Luka–Pančevo: Književna za-druka, 2005. (ćirilica)
- Životić, Aleksandar. „Jugoslavija i Bliski istok (1945–1956)“. U: *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008, 483–496.

Summary

BA Ivan Hofman (1969)

“Unity of workers, peasants and popular inteligentsia” – celebrations of International Labor Day in Belgrade (1945–1959)

International Labor Day, known also as May Day, was one of the four legally defined public holidays in Socialist Yugoslavia. By celebrating it, the Communist Party of Yugoslavia (Union of Communists of Yugoslavia since 1952) tried to show to both the domestic and international public, the commitment of the citizens of Yugoslavia to the idea of building socialism: how to rebuild the war-ravaged homeland, build the economy in a planned way, and carry out the “socialist transformation of the agriculture”; it wanted to show how socialism defends itself from the “forces of reaction” both external and internal, to prove, then, the untruth of the accusations made in the Informburo *Resolution* and to say that each country should be able to develop its own way of building socialism, without dictating from one revolutionary center.

The celebration of the International Labor Day was, in an organisational sense, a complex multi-day undertaking made up of a series of ritual actions, such as sports competitions, exhibitions, concerts, theater performances and, as the central event on May 1st – a ceremonial parade of thousands of citizens, representatives of various professions, trade unions and professional associations on the streets of Belgrade, decorated with symbols of revolutionary war and socialist construction and slogans that succinctly define the tasks of the builders of socialism. Those May Day slogans had changed over time and, through them, all internal and foreign political changes of Yugoslavia could be *read* in the considered chronological framework of 1945–1959.

Key words: International Labor Day, Socialist Yugoslavia, Belgrade, mass political spectacle, political slogans, the culture of remembrance.

Др Милан Ристовић,
редовни професор (у пензији)
Универзитет у Београду, Филозофски факултет
milan.ristovic1953@gmail.com

Критичко издање историјске грађе

Примљен: 27.1.2026.
Прихваћен: 28.1.2026.

Прилог истраживању деловања *Einsatzstab-a Rosenberg* у окупираној Србији (1941–1944)

У сложеном систему организација националсоцијалистичке Немачке, често супротстављених интереса и компетенција, које су деловале у земљама окупираних Европе, *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* (ERR) је имао своје посебно место. Основан је Хитлеровом благословом и стављен под команду једног од главних идеолога режима Алфреда Розенберга (Alfred Rosenberg), балтичког Немца, аутора неколико отровних антисемитских памфлета и обимног *Muta 20. века*¹, књиге, која је требала да буде наставак дела Хјустона Стјуарта Чембрлена (Chamberlain Houston Stewart) *Основи 19. столећа*², темељног дела расистичке теорије, која је имала великог утицаја на обликовање и Хитлерових ставова и политичког програма. ERR је настала као део Розенберговог амбициозног пројекта Високе школе Нацистичке партије (Hohe Schule der NSDAP), замишљене као елитни „светоназорни“ универзитет, основан 1939. године.³ По доласку Хитлера

¹ Alfred Rosenberg, *Mythus des 20. Jahrhunderts*, (1930).

² Houston Stewart Chamberlain, *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts*, објављена је 1899. године и имала је велики број издања, утичући значајно на образовање радикалног расизма и антисемитизма посебно у немачким земљама.

³ *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* (ERR), основан је ради прикупљања материјала везаног за „јеврејски феномен“, на првом месту, одузимањем и пљачком докумената, културних предмета, библиотека од њихових јеврејских власника. Овај псеудонаучни, идеолошки циљ, проширен је почетком рата на пљачку музеја, галерија, државних и приватних архива на територији окупираних европских држава. Прва се на удару нашла Француска после капитулације у лето 1940. године, када је ERR одмах по уласку немачких трупа у Париз отпочела конфискацију и харање прво јеврејских књижара и библиотека, затим масонских ложа, док су најпожељнији плен биле приватне уметничке збирке у власништву јеврејских колекционара. О Розенберговој улози у пљачки културног и материјалног блага на простору окупираних Европе и његовом месту у хијерархији националсоцијалистичког режима видети више у: Patricia Kennedy Grimsted, “Roads to Ratibor:

на власт 1933, Розенберг, један од водећих идеолога националсоцијалистичке расистичке доктрине именован је за шефа Спољнополитичке службе Нацистичке партије (Außenpolitisches Amt der NSDAP). Хитлер је неколико недеља после напада на Совјетски савез именован Розенберга за министра Рајха Источних окупираних територија (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete).⁴

Главни задатак Розенберговог штаб била је конфискација и селекција уметничких вредности које су се налазиле у поседу Јевреја прво у Француској а касније, како се немачки окупациони систем ширио европским континентом, и у другим државама. Розенберг је свој задатак схватао веома „широко“, без посебних ограничења у деловању на терену, гомилајући опљачкана добра, до огромних размера. Он је у једном извештају Хитлеру навео да је из Француске од октобра 1940. до јула 1944. конфисковано 21.903 уметничких предмета: слика, скулптура, уметничког намештаја и других предмета примење уметности, накита и другог. Изабрани уметнички радови најпознатијих европских сликара отишли су у руке маршалу Рајха, Херману Герингу (Hermann Göring), док је део био намењен за Хитлеров (планирани) музеј у Линцу. Такође, имајући заштиту Хитлера, Розенбергов штаб је, поред пљачке културних добара, своју делатност проширио на архиве, библиотеке, документацију о масонским ложама, црквене архиве.

Патриша Кенеди Гримстед (Patricia Kennedy Grimsted) наводи да је међу мањем броју сачуваних досија из других земаља (поред оних најобимнијих из Француске и других западноевропских држава, као и оних из Пољске и Совјетског Савеза), део извештаја из Југославије „сачуван у архиву YIVO (Yidisher Visnshaftlekher Institut-Institute for Jewish Research) у Њујорку, са списком библиотека и приватних збирки конфискованих од стране Hauptarbeitsgruppe (HAG-Südosten) и Arbeitsgruppe Belgrad (AG-Belgrad)“.⁵ Такође, да је сачувана листа са прегледом библиотека и архивског материјала („и неких других кул-

Library and Archival Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg”, *Holocaust and Genocide Studies*, V19 N3, Winter 2005, pp. 309–458. Касније је чланак, са изменама, објављен као уводни текст у: Patricia Kennedy Grimsted, *Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder. A Guide to the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) and the Postwar Retrieval of ERR Loot*, (Amsterdam: ISH and others, 2011).

⁴ Ово министарство било је један од „четири стуба“ немачке окупационе политике на европском Истоку (поред Вермахта, Четворогодишњег плана и СС-а). (*Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg 5/2, Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs. Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen 1942/1944/45*, Stuttgart: Deutsche Verlag-Anstalt, 1999, s. 39.)

⁵ P. Kennedy Grimsted, “Roads to Ratibor”, p. 438, nap. br. 74, наводи да се у документима који се чувају у њујоршком YIVO налази годишњи извештај за 1943/44. годину Arbeitsgruppe Südosten са потписом др Крафта и датумом од 28. фебруара 1944. Такође, да је сачуван меморандум из Београда Hauptabteilung-a II (Ratibor) од 28. априла 1944. године са потписом Антона (Anton) и листама транспортованих контејера са књигама, али да “Only two are indicated as having held Jewish literature”, *Ibid.*, nap. 76.

турних вредности“) одузетих 1943. и 1944. године, као и неки каталози одузетих књига, „посебно оних из јеврејских и масонских извора, у највећој мери српских“, а да је у неколико случајева као њихова крајња дестинација наведен централни депо ERR у Ратибору (данас пољски Rasibórz у Шлезизи-Шљонску).⁶ Део документације ERR о конфискованом културном добру завршио је после Другог светског рата у Москви, посебно спискови из Хрватске из 1941. и 1942. године. Документа која су на располагању у Берлину (као што је случај и са оних неколико која доносимо у прилогу), како наводи Кенеди Гримстед, сведоче о низу транспорта из Београда за Ратибор током 1944, у двадесет контејнера отпремљених из „Südost-Bücherei-a“ 3. маја 1944. године.⁷

Из садржаја докумената које овде доносимо, види се да је делатност ERR у Београду и Србији вођена по већ добро утабаном трагу и са истим циљевима као и у другим окупираним европским државама: имовина јеврејских власника и организација, слободнозидарских ложа, државних и приватних архива и библиотеке, у овом случају документације из приватне архиве министра Момчила Нинчића, али и вредности затечене у реквизираном стану породице Нинчић.

Розенбергов *Einsatzstab* и такозвана Кунсбергова команда, специјализована за пљачку архивске грађе, у пролеће 1941. започели су рад и на Балкану. На самом почетку окупације Србије *SS-Kommando von Künsberg*, под вођством хаупштурмфирера историчара Вилфреда Кралерта (*Willfred Krallert*) руководиоца *Publikationsstelle Wien Leiter der Publikationsstelle Wien der Südostdeutschen Forschungsgemeinschaft*, почела је одношење архивских докумената из Београда.⁸ Из Загреба је, у првим данима окупације стигао СА оберштурмбандфирер др Густав Бергер (*Oberschurturmbandführer Dr. Gustav Berger*), представник Посебне команде за Југославију (*Sonderkommando Jugoslawien ERR*) и шеф загребачког штаба ERR, подређеног немачком посланству у главном граду НДХ, који је одмах почео да организује провале у јеврејске станове и институције и заплону имовине. У шеми структуре окупационог немачког апарата у Србији „архиви, уметност и заштита споменика“ налазе се на списку области управног штаба командујућег генерала и заповедника у Србији, али нема навођења EER као

⁶ Невелик број докумената са извештајима о пљачки уметнина у окупираном Београду, укључујући и неколико спискова, поред документа која објављујемо у прилогу, налази се у Берлину: *Bundesarchiv (BA), NS 8/262, Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR), Sdst (-Südost), Bildende Kunst, 1944*. То су извештаји о условим складиштења реквизираних уметничких дела у Баварској, у руднику соли код Бад Аусзе, тако и у Нојшваненштајну и Херенхимсеу.

⁷ P. Kennedy Grimsted, "Roads to Ratibor", p. 402.

⁸ Видети: Michael Fahlbusch, *Wissenschaft im dienst der nationalsozialistischen Politik? Die „Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften“ von 1931–1945*, (Baden-Baden, 1999), s. 480–493; D. Roxan und K. Wanstall, *Der Kunstraub. Ein Kapitel aus den Tagen des Dritten Reiches*, (München, 1966), s. 77–79.

дела окупационе структура.⁹ Тада је, поред заплењене архивске грађе из Државног архива и локалних архива у Немачку однесен и (необјављен) статистички материјал са резултатима пописа Краљевине Југославије 1931. године. Већ 17. априла испражњен је Војногеографски институт из којег је, у неколико камиона у Беч, пребачен сав картографски материјал.¹⁰

На челу испоставе Розенберговог штаба у Београду (Испостава ERR бр. 10) налазио се пуковник Вуц (Wutz). На месту вође Dienststelle ERR налазио се др Гинтер Крафт (Dr. Günter Kraft) као Haupteinsatzführer-a. Овај огранак ERR у југословенској престоници деловао је под именом *Hauptarbeitsgruppe Südosten* и *Ensatststab für Südosten beim Komandierenden General und Befehlshaber in Serbien*. У његову надлежност дошао је и Немачки научни институт, основан 1940. године, који је од августа 1941. водио познати лингвиста и слависта др Шмаус (Alois Schmaus).¹¹

На територији окупиране Србије ERR је водила исту праксу са истим методама и циљевима као и другде са оправдањима да је то део борбе против Јевреја, масона и њихових идеолошких савезника. Под овим изговором пажња је била усмерна на пљачку уметничких предмета, али и намештаја и осталих покретних добара у власништву Јевреја, као и материјал научних и културних институција. Изасланици Розенберговог штаба су почели потрагу, сакупљање и одношења архивске грађе из Југославије, па су тако део грађе Државног архива (Србије), документа Дубровачког архива (тада похрањен у Српској краљевској академији) и фондови Ратног архива били пребачени у Беч до краја 1943. године.¹² Сличну судбину имала је грађа из других архива и збирки. Розенберг је за своју „борбу против Јевреја, слободних зидара“ и њихових „светоназорних савезника“ у Србији, на почетку немачке окупације имао и Герингову подршку. По схватању команданта Врховне команде Вермахта генерала Халдера (Franz Halder) ERR је у Србији требало да, поред SS-а задуженог за полицијска питања и представника Геринговог Четворогодишњег плана који би се бавили привредним питањима, преузме део одговорности за „област политике“. Међутим, икакву значајнију улогу Розенберга, посебно његовог „спољнополитичког бироа“,

⁹ Bundes Archiv-Militär Archiv, RW 40/79, Шема окупационог апарата у Србији.

¹⁰ О деловању ERR у Београду више у: Milan Ristović, „Пљачка уметничког и културног блага Србије у Другом светском рату и problem нејгове restitucije, Nekoliko fragmenata“, *Istorija 20. veka*, 1/2001, str. 65–78. О пљачки културног блага видети и: Nikola Živković, *Novčana privreda kao oblik eksploatacije i pljačka zlata, arhiva i kulturnih dobara Jugoslavije 1941–1945*, (Beograd, 1994), str. 80–86.

¹¹ О Немачком научном институту више у: Ranka Gašić, *Baograd u hodu ka Evropi. Kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918–1941*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2005), str. 56–61.

¹² Ibid. Такође: Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, (Beograd, 1974), str. 74, 137.

одбацује аустријски историчар Валтер Маносчек (Walter Manoschek) трдњом да: „Amt Rosenberg није у Србији играо никакву улогу. У ту сврху, 1941. године, Рајхсфирера СС у Србији представљали су административни шеф Турнер (SS-Brigade führer Harald Turner) и шеф РСХА, Хајдрих (R. Heidrich), од стране „Ајнзацгрупе Србија“ под вођством Вилхелма Фукса (Wilhelm Fuchs)“.¹³

Пажња београдске испоставе ERR била је, поред материјала везаног за делатност слободниозидарских ложа и јеврејске заједнице, окренута и преосталој документацији али и драгоценостима затеченим у кућама и становима личности из српског и југословенског политичког живота, као што је био случај са др Момчилом Нинчићем, министром у југословенској влади у избеглиштву, професором Велике школе у Београду, такође чланом слободниозидарске ложе, у чију се кућу на Обилићевом венцу уселила испостава ERR. Спискови докумената пронађених у стану у приватној архиви Нинчића сведоче о његовом политичком деловању у међуратном периоду, областима којима се бавио као стручњак за међународне односе о којима је објављивао научне и стручне радове. Део грађе био је свакако поверљиве природе и остао је у сефовима у стану Нинчића. Како је наведено у пропратном писму, Нинчићева приватна архива је већ на почетку окупације била похарана од стране Немачке обавештајне службе. Ипак, преостали део грађе, посебно она која се односила на Нинчићеве активности као члана слободниозидарске организације, није могла да измакне пажњи Розенбергових агената.¹⁴ Грађа која није била од интереса Розенбергове службе прослеђен је Архиву Рајха (das Reichsarchiv) и Архиву министарства спољних послова (Archiv des deutschen Auswärtigen Amtes).¹⁵

Други дугачак и детаљан списак (који је овом приликом изостављен) садржи попис материјалних вредности одузетих од породице Нинчић, а које су после конфискације биле предате заповеднику Полиције безбедности, а затим и депоноване у Државној хипотекарној банци у Београду.¹⁶

¹³ Walter Manoschek, „Serbien ist judenfrei“. *Militarische Besatzungspolitik und Judenverfolgung in Serbien 1941/42*, (München, 1993), s. 42. Једно ново, темељно истраживање пљачке јеврејске имовине кроз „аризацију“, али и културних и материјалних добара у поседу других приватних лица и институција у Србији, које је урадио немачки историчар Кристијан Шелцл (Dr. Christian Schölzel), ипак нуди довољно доказа о развијеној активности Розенберговог штаба у Србији: Sanela Schmid und Christian Schölzel, *Raub jüdischen Eigentums in Jugoslawien (1940)/1941–1945. Eine vergleichende Analyse des deutsch besetzten Serbiens und des Unabhängigen Staates Kroatien* (у рукопису).

¹⁴ О конкурентским односима RSHA и Розенбергове организације пише и P. Kennedy Grimsted, „Roads to Ratibor“, p. 409.

¹⁵ S. Schmid und Ch. Schölzel, *Raub jüdischen Eigentums in Jugoslawien (1940)/1941–1945*.

¹⁶ Bundes Archiv (BA) - NS 30/32, Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, Wertgegenstände aus der Verwahrung des Befehlshaber der Sicherheitspozei und des Sd, Belgrad an die Staatl. Hypothekenbank in Belgrad übergeben; Belgrad 20. Februar 1944.

Момчило Нинчић (Јагодина 1876–Лозана 1949), био је син Арона Нинчића, министра правде Краљевине Србије (1895–1896) и од 1903. сенатора. Студирао је право и докторирао у Паризу 1899. године. Потом је 1912. био посланик, а у неколико наврата и министар финансија 1915–1919. године. Од 1902. је био професор Велике школе. У Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца био је министар финансија, грађевина, просвете, правде, трговине и индустрије. У периоду 1922–1924. и 1924–1926. је, као члан Пашићеве Народне радикалне странке, био министар иностраних дела. Имао је важну улогу у изради првог буџета Краљевине СХС и у њеној монетарној унификацији. Године 1926. је изабран за председника Генералне скупштине Друштва народа, а био је велики заговорник паневропске идеје и регионалне сарадње. Био је један од најутицајнијих чланова масонске организације у Краљевини СХС/Југославији. За дописног члана Српске краљевске академије изабран је 1937. године.

Документа

Bundes Archiv (BA), NS 30/32,
Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR),
4. 5. 1944.

Документ 1

План рада Радне групе „Југоисток“:

а) Обрада и евалуација архива бивше Велике ложе „Југославија“. За ово је потребно утврдити даљи важан материјал који су до сада, на неразјашњен начин, заинтересоване стране проневериле из ложе. Даља евалуација личних података и допуна нове слободнозидарске картотеке за Србију, која је започета. Евалуација слободнозидарског архива и наставак (израде) слободнозидарске картотеке могу се обавити у одговарајућој канцеларији. Међутим, прикупљање даљег материјала и укључивање одговарајућих бивших представника слободних зидара је хитан и важан радни задатак који остаје везан за локалне (задатке). Ради се о текућем радном задатку дужег трајања.

б) Организација и евалуација архива Нинчић који садржи занимљиве политичке документе и потенцијално ће пружити информације о слободнозидарским утицајима у балканској политици (преписка Бенеша, грофа Сфорце, Мусолинија, Пашића, извештаји југословенских дипломатских представништава из Париза, Лондона, Берлина итд., материјал Лиге народа). Материјал је обезбеђен у седишту службе и треба га тамо преместити у нову одговарајућу канцеларију ради рада. Обрада овог пројекта није везана за Београд и такође траје 1–2 месеца.

в) Евидентирање књига из јеврејског и слободнозидарског поседа. Овде је покренут низ акција које би требало да да још неколико стотина томова књижног материјала (Библиотека Земун, јеврејске библиотеке на Дедињу, материјал (добијен) од немачке народносноне групе у Банату итд., коришћење Војне библиотеке, Београд, евиденција литературе која је, према наредби командујућег генерала у Србији, предата Sonderkommando RR (=Reichsleiter Rosenberg) према потреби, а која је као непожељна литература (добијена) у акцији чишћења српског Министарства просвете, библиотека министара Нинчића и Јевтића, обојице слободних зидара. Овај посао је такође везан за Београд. Евидентирани су и они фондови који тек треба да буду пописани и претходно сортирани на лицу места и делом послати у Ратибор, делом у нову испоставу, уколико се ради о материјалу за Југоисточну библиотеку (Südost-Bücherei), ради отпреме. У оквиру овог налога спада и одржавање везе са спољном канцеларијом ОКW, односно са Војним заповедником I с/Г.В.

(Снабдевање руском литературом за подршку трупа руских јединица стационираних у Србији).¹⁷

д) Архив Јеврејског културног савеза за Југославију и ционистичке исељеничке централе. Овај веома опсежан материјал је (овде) подписани утврдио пре само неколико дана и задржао непосредно пре испоруке српској фабрици папира. Ради се о опсежној преписци, документима са фотографијама и детаљним личним подацима, часописима и циркуларним писмима ционистичке акције, благајничкој и административној документацији, архиву југословенске емигрантске централе за бригу о мигрантима, као и картотекама и слично. Даље, део књига и хебраика. Овај материјал се тренутно пребацује у службу и захтева детаљну обраду. Треба размотрити да ли ће се извршити затворен одвоз у нову испоставу, или ће се свакако извршити претходно сортирање на лицу места, које је изложено утицају спољних околности (Обрађивач Mirtsch). О овоме би још требало донети одлуку. У сваком случају, ради се о дужем радном задатку.

е) Југоисточна библиотека (Südost-Bücherei)

У акцији евидентирања Радне групе Југоисток сортирано је око 2000 књига и списа, који могу да послуже као саставни део Југоисточне библиотеке Службе Розенберг. Овај материјал се комплетно пребацује у нову испоставу и тамо мора бити распоређен и каталогизован. Као почетни фонд овоме се може додати велики део југоисточних фондова ускладиштених у Ратибору, као и, након успостављања основног фонда, библиотека Szorowitscha, стављена на располагање Немачком научном институту као позајмица. Овај радни задатак је такође дугорочан и првенствено везан за нову испоставу, међутим, из евиденција које још увек пристижу у Београд произилази додатни материјал.

Даље, започето је са израдом југоисточне библиографије као радне подлоге за истраживање слободног зидарства, чије каталогизовање и постављање такође треба да буде извршено у новој испостави.

ф) Материјал књига и аката од 60–80 јединица, утврђен у Ратибору из делатности Sonderkommando и из 1941. године, мора да се сортира према захтевима југоисточне библиотеке, истраживања слободног зидарства и других радних подручја. Вероватно садржи актуелан материјал. Овом приликом се може поделити целокупни материјал књига ове пошилике, уколико не спада у наведене задатке (нпр. Виша школа,¹⁸ Главна управа Рајха и слично). Дакле, потребно је да команда од 2–3 припадника Радне групе Југоисток из нове испоставе изврши

¹⁷ Поред Руског заштитног корпуса (Russisches Schutzkorps Serbien), састављеног од припадника руске „беле емиграције“ на територији Југославије налазили су се у време када је овај извештај писан, и припадници добровољачких СС формација са територије Совјетског савеза (Ostruppen, Ostlegionen), као што је била 1. Козачка дивизија. О овоме више у: Alexey Timofeev, *Splintered wind: Russians and the Second World War in Yugoslavia*, (Moscow: Модест Колеров, 2013), pp. 63–66, 90–140.

¹⁸ Седиште Noche Schule des NSDAP изграђено је на обали Химзе у Баварској.

временски ограничен увид у Ратибору, како би се на најбржи начин дошло до резултата. Стручни сарадници и сараднице би стајали на располагању.

Још један важан и хитан задатак је провера заосталог материјала који је приспео од Einsatzstaba према припадности водећих бивших југословенских политичара.

Документ 2 Уводна белешка

Бивши југословенски министар спољних послова проф. др Момчило Нинчић, некадашњи председник Лиге народа и поново постављени министар спољних послова у пучистичком кабинету Симовић, оставио је највећи део свог политичког архива у свом градском стану на Обилићевом венцу 27, који је у мају 1943. године преузео Специјални одред RR (Reichsleiter Rosenberg-M.P.) у Београду као седиште службе и ставио под старатељство Штаба за специјалне операције. Поред бројних личних досијеа (финансијски докази, приватна преписка, збирке фотографија), пронађен је и низ докумената, делом у оригиналној верзији, који су од посебног интереса за историјску и актуелну политичку процену. Део докумената је већ коришћен за низ елабората. Преостали већи део је још увек доступан за ту сврху.

Нинчић је, као некадашњи водећи политичар, био у вези са многим водећим личностима међународне политике у пратњи српског премијера Пашића и, као убеђени паневропејац, настојао је да оствари идеје овог покрета, уједињене са слободнозидарском, пацифистичком везом (упореди Елаборат Бел/22) у својој политици која је служила Версајском систему. Његова улога у влади Симовић, одговорној за пропаст југословенског краљевства, била је улога старог, истрошеног политичара. Грегорић је у својој познатој књизи: „Како је завршила Југославија“ покушао да опише ову личност,¹⁹ извучену из политичког заборав

¹⁹ Књига новинара, одговорног уредника и затим директора листа *Време*, Данила Грегорића, *Самоубиство Југославије*, (Београд: Југоисток) објављена је 1942. на српском, а 1943. на немачком (под насловом: *So endete Jugoslawien*), чешком и словеначком језику, као обрачун са политиком пучистичке владе генерала Симовића. Грегорић је био председник Врховног одбора омладине Љотићевог „Збора“ („Бели орлови“) и члан руководства покрета. Искључен је из покрета 1937. године, да би своју политичку делатност наставио у Југословенској радикалној заједници Милана Стојадиновића, а касније у влади Цветковић–Мачек. Био је заговорник окретања ка националсоцијалистичкој Немачкој, посебно истичући економску политику Хитлеровог режима. Био је у неколико прилика и посредник у преговорима око приступања Краљевине Југославије Тројном пакту, заступајући став о неопходности уласка у круг чланица немачког „новог поретка“. За време пуча 27. марта 1941. био је ухапшен, а одмах по уласку немачких трупа у Београд био је ослобођен. Због колаборације са окупационим властима био је 1949. године осуђен на

у службу виших интереса, која је данас, након егзила започетог 1941. године у Лондону, поново нестала у емиграцији.

Извештај је имао прилику да разговара о околностима са братом министра који је остао у Београду, бившим генералним конзулом у Минхену, Риги и Марсељу, др Велизаром Нинчићем, такође слободним зидаром француске ложе које су довеле до избијања непријатељстава са Немачким Рајхом 1941. године. Након тога, др Момчило Нинчић је наводно до последњег тренутка веровао у споразум са Немачком и наводно је само 2 дана пре избијања рата припремао званичну посету ради решавања разлика код Владе Рајха у Берлину. Догађаји су онемогућили овај план, те се министар придружио ескадрили авиона југословенских министара на бекству у Лондон. Стварне околности су биле другачије: Москва, која је имала удела у демонстрацијама и немирима, овде је већ вукла конце југословенске политике, која је под изговором тајних клаузула Бечког пакта, под председником владе Цветковићем, само тражила основу за преговоре како би купила време за војну интервенцију.

О овом кратком периоду активности државника и економисте заслужног за Римске и Рапалске уговоре пронађено је у самом архиву само неколико и небитних трагова. Вероватно је SD-Kommando још 1941. године запленила овај део архива, јер су сефови у министарском стану пронађени проваљени. С друге стране, преостали део је вредан и садржи неке важне делове на теме од историјског и актуелног значаја (тајни извештај Стјепана Радића, материјал о питању ратне кривице). У прилогу се прилаже листа, која садржи резултат досадашњег прелиминарног прегледа. Уколико документи нису релевантни за директну евалуацију оперативног штаба, могу се предати надлежним органима (Министарство спољних послова, Архив Рајха).

(Др Крафт)

Главни оперативни вођа
Београд, 20. фебруар 1944. године
Др.Кр.(афт)

осамнаест година затвора, али му је казна смањена пет година. Умро је 1956. године у затвору у Сремској Митровици.

Документ 3
Архива др Нинчића

Мапа I. (Мемоари)

1. Информативни лист од 7.XI.1935
2. Берлин о ставу Југославије, 29.3.1941
3. Једна карикатура Драгише Стојадиновића
4. Французи су незадовољни владом Стојадиновића
5. Акредитивно писмо из 1918. године
6. Извештај о ситуацији из Париза од 11.1.1939
7. Летак радикала, децембар 1939
8. Једно одликовање министра др Бенеша из 1924. године
9. Два дописна писма др Бенеша из Букурешта и Бледа
10. Телеграм др Бенеша
11. Писмо Србима у Солуну (1916)
12. Реорганизација Европе (1930)

Мапа II.

1. Дипломатска акција Париз-Тачић: Афера принца Ђорђа
2. Спољна политика Совјетског Савеза 1925. године
3. Совјетски Савез и Велика Британија 1925. године
4. Совјетски Савез и Француска 1925. године
5. Кривица за светски рат (Аутор: кнез Лихновски, Моја лондонска мисија 1912–1914)
6. Др Спалајковић тражи одштету за свој стан у Петрограду, који су бољшевици уништили
7. Ситуација у Италији
8. Политичке информације (Загреб 8. августа 1939)
9. Да ли су границе Ст. Стефана природне границе Бугарске?
10. Италија у Албанији и опасност која из тога произилази за Југославију
11. Писма службеног и приватног карактера (упућена) др Нинчићу

Мапа III.

1. Лига народа.

Мапа IV.

1. Чешки министар поводом евентуалне рестаурације Хабзбуршке династије
2. Аустријске репарације

3. Пропаганда Радикалне странке
4. мин.(-истар) др Којић о евентуалним уговорима са Италијом и Француском
5. Политичка ситуација након оставке Узуновића
6. Писмо Чешке амбасаде у Београду
7. Грчка штампа о др Нинчићу
8. Др Вукчевић, нови југословенски амбасадор у Будимпешти
9. Немачка штампа о Југославији и Немачкој
10. Нам. (burger?) Zeitung, Нинчићев успех у Европи
11. О сепаратним разговорима Југославије са Италијом
12. О приближавању Југославије и Италије
13. Покушај Грчке да измени Устав Свете Горе
14. Учвршћивање односа са свим суседним државама
15. Приватне ствари др Нинчића: протести, оптужбе, саучешћа, честитке, телеграми итд.
16. Исечци из новина
17. Позивнице и приватна писма

Мапа V.

1. Преглед иностране штампе (март 1941)
2. Извештаји из Француске, Италије, Аустрије, Турске, Енглеске, Бугарске, Немачке, Румуније, Чешке, Албаније, Мађарске
3. Македонско питање; Прикључење Аустрије; Аустрија и СССР; амерички посланик о односима између Југославије и Италије;
4. Односи између Албаније и Италије (1927)
5. О бугарској политици
6. Ситуација у Централној Америци; Ситуација у Бугарској; Путовање грофа Бетлена у Рим; Извештаји о делатности болшевика;
 - Једна молба капетана бојног брода Бобо Батинића;
 - Делатност грофа Бетлена;
 - Пакт између Италије и Албаније;
 - Уговори између Немачке и Турске;
 - Питање избеглица;
 - Ситуација у Чешкој
7. Писма новинара Пантелије Јововића, где он тражи новац за подршку (1.1.1928)
8. Ситуација у Италији (1.1.1928)
9. Алармантне гласине да Немачка интригира против Југославије у Аустрији, Бугарској и Мађарској

10. О обнављању дипломатских односа са Совјетском Русијом 1927. године
11. Зајам за бугарске избеглице
12. Извештаји из Италије, Албаније, Аустрије, Мађарске и Румуније
13. Министар Никола Пашић о свом разговору са Поенкареом
14. Интерне ствари југословенског посланства у Риму и п шпијунажи;
15. Политичка ситуација у Италији (1.1.1927)
16. Француска штампа о нервози Југославије поводом италијанске сплетке против Југославије
17. Бугарска тражи зајам за трошкове својих избеглица
18. Приватне ствари
19. Меркантилизам
20. Национални и научни радови
21. Економска политика
22. Српски дуг
23. Тајни преговори са Србијом 1881. до 1886. године
24. Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца
25. Енглески буџет
26. Економска политика
27. Ратна одштета Турске, Бугарске, Србије
28. Гроф Банфи на Конференцији посланстава
29. Паневропа и Друштво народа
30. Предавање др Нинчића на састанку Радикалне странке
31. Акта Министарства спољних послова
32. Др Животићев утисак са пута у Женеви и Париз
33. О царинском савезу са Бугарском
34. Белешке о раду Комитета за обнову независности у Црној Гори (1926)
35. Позив за сарадњу у радио емисији „Војска и народ“
36. Програм Југословенско-немачког друштва

Мапа VI.

1. Принципи националне економије
2. Наша национална акција у иностранству
3. О спољној политици Србије
4. Вергиније
5. Протокол о мирном решавању међународних несугласица
6. Политичка питања: Југославија и Чехословачка, Пољска
7. План југословенских обавеза према Румунима у погледу црквеног и школског образовања

8. Извештај о току разговора др Пејића са италијанским грофом Кенционијем (Рапалски споразум)
9. Драфт о Рапалском споразуму
10. План побољшања граничне линије са Италијом
11. Специјални уговорни кредити
12. План за град Ријеку (Фиуме)
13. Карикатура „Главног одбора радикала“

Мапа VII.

1. Задатак за професорски испит Будивоја Лазаревића
2. Брошура о Лужичким Србима
3. Беседе о кнезу Милошу Обреновићу
4. Таковски устанак 1815.
5. Кнез Милош и његови противници
6. Битка код Љубића и смрт хероја Танаска Рајића
7. Једренски мир из 1829.
8. Свечаности у Београду поводом доласка султановог Хатишерифа 30. новембра 1830.
9. Из записа бана Јелачића
10. Манифестација српско-хрватског народног јединства (1849)
11. Беседа о патријарху Јосифу Рајачићу, бану Јосипу Јелачићу 1848.
12. Из говора Ивана Кукуљевића
13. Како је Црна Гора постала кнежевина
14. Битка код Грабовља 1. маја 1856.
15. Бомбардовање Београда 1862.
16. Из говора Јована Ристића 28. јуна 1867.
17. Руски добровољци у српском рату 1876.
18. Стефан Србијац и Берлински конгрес 1878.
19. Тајна конвенција између кнеза Милана и Беча 1881.
20. Јосип Јурај Штросмајер о националној свести
21. Водећа мисао Срба и Хрвата
22. Чланак „Народна мисао“ Загреб 1897.
23. Стјепан Радић 1897. о српско-хрватском националном јединству
24. Битка код Куманова 1912.
25. Аустријски ултиматум Србији 1914.
26. Прокламација краља Александра српској војсци
27. Југословенски одбор регенту Александру
28. Манифест Југословенског одбора
29. Пробој Солунског фронта 1918.
30. Одлуке Велике скупштине у Подгорици
31. Дочек српских трупа у Загребу 1918.

Мапа VIII.

1. Интерни политички ангажман (?) у Југославији
 2. Бугарско-југословенски односи
 3. Турски изасланик о уговору између Југославије и Грчке
 4. Интервју Ђулија Капиа са Стјепаном Радићем
 5. Чланак Карела Крамаржа, где се наглашава могући пакт о ненападању између Совјетског Савеза и Југославије
 6. Резолуција југословенских политичара против режима од 6. јануара 1929.
 7. Извештај у којем Талетов покушава да код Бенеша представи Нинчића као свог противника
 8. Телефонски извештаји, немачких новинара
 9. Пашић Нинчићу да је споразум са Италијом једино могућа ако буде уступљена Ријека Италији.
 10. [?, Zeitung-нечитко], бр.6. од 29. марта 1936, „Немачка и међународне криза“
 11. Тајне од 9. фебруара 1937
 12. Стање на фронту
 13. Шта каже атинска штампа на Мусолинијев говор 1941
 14. Чековна књижица Messers Morgans et Cie, Paris
 15. Позив немачких делегата на немачко-српске трговинске преговоре
 16. Један позив др Бенеша
 17. Једна фотографија Краља Александра са посветом Ђурици, сину др Нинчића
 18. Две фотографије др Нинчића са Краљем Александром и Краљицом
 19. Позивница за венчање братанца др Нинчића
 20. Позивница за вечеру државног секретара фрајхера фон Рихтхофена
 21. Потсетнице: др вон Келера министра у [немачком, М.Р.] Министарству спољних послова;
Контра адмирала Луја Фатуа;
Грофа Карла Сфорце;
Пуковника Бордера;
Госп. и госп. Ј. Перић;
Виконта од Фонтеноа;
Г. Персивала Доца;
- IX. Прилози о турско-бугарском сукобу
X. Збирка маетријала за научне радове
XI. Прилози за изучавање историје
XII. Преписка са разним српским посланствима у иностранству 1904–1912.

XIII.

1. Летак: Две године владе Стојадиновића
2. Diplo. Codde
3. Један протест Адама Прибићевића Краљу Александру због затварања његовог брата Милана
4. Разне новинске висти о 27. Марту 1941.
Југословенски односи са Италијом. Мала Антанта.
Извештаји из Албаније.
Извештај из Св. Ане код Тржича (у Словенији)
Различите белешке о Италији
Извештај из Лондона о Мађарској
О режиму од 6. јануара 1929. и друго
5. О разграничењу у Албанији (допис југословенског посланства у Паризу и преписка Поенкаре-Михајловић-Нинчић.)
6. Протокол са једног заседања са правцима југословенске политика

1. Коверта са преписком и актима Лиге народа

1. Материјал за историјска истраживања

1. Српски превод са коментаром Карла Маркса

Шест старих књига протокола заседања Краљевине СХС 1919.

1. Коверта: Мемоари 1908 (Материјал за једно историјско истраживање)

1. Лични подаци, рукописи. Кореспонденција. Дипл. Извештаји и документи итд.

1. (4) "La crise bosniaque"

1. Масонске медаље

3. старе новине

1. Часописи "Panegora"

1 "Societe de nation"

1 "Memoire"

1. Etats

1 Финансије, рачуни и докази

4 Благајнички и фин. докази. Банковни изводи

6 Фасцикли са рачунима домаћинства и др.

1 свежањ са приватним великим фотографијама

12 Ком. фотографија Српско-јеврејског певачког друштва

1 Картон са породичним фотографијама.

О посети делегације Европске заједнице Југославији 29–30. маја 1991.

У пролеће 1991. године терминална фаза југословенске кризе је већ била у пуном јеку. Све главне политичке разлике између главних актера кризе и њихова искључивост су оптеретиле јавну сферу, а оружани окршаји – у Паркрацу, на Плитвицама, у Борову селу – су наговештавали шири ратни сукоб. Савезни механизми за решавање проблема су били или недорасли задатку или поткопавани са републичког нивоа. Од краха Савеза комуниста Југославије и неодржавања редовних избора за Скупштину СФРЈ крајем 1990. године, заједнички институционални оквир је остао испражњен, а у брешу су ускакала нова вођства по републикама, подржани и номиналним демократским легитимитетима стеченим током циклуса првих вишестраначких избора исте године. Тај врх је ипак задржао одређену међународну репрезентативност, и као главни саговорник на нивоу међународних односа, још увек је будио извесна очекивања код иностраних чинилаца.

Најистакнутији од тих чинилаца је била Европска заједница. Југославија је са њом од 1970. година имала уговорима регулисане економске односе, чији је главни израз био Споразум о сарадњи из априла 1980. године, ратификован у фебруару 1983. У периоду економске кризе у Југославији осамдесетих година Европска заједница је доживљавана као извор капитала, технолошких трансфера, а крајем деценије и као незаобилазни политички фактор. И док је Југославија желела развој економских веза, све до пада Берлинског зида је са задршком посматрала политичке односе и држала се подаље од путева ка чланству у „западноевропским интеграцијама“.¹ Још увек је била чланица Покрета несврстаних и као домаћин самита Покрета у септембру 1989. високо је вредновала своју текућу улогу.

Одређени заокрет ка ЕЕЗ, али и ка ЕФТА и ка Савету Европе, Југославија је наговестила непосредно након пада Берлинског зида. На новембарском састанку Савета за сарадњу Југославија–ЕЕЗ 1989. савезни секретар иностраних послова Будимир Лончар је предочио својим саговорницима у Бриселу да

¹ У институционалном смислу то су били Савет Европе, Европска економска заједница (ЕЕЗ), и Европска асоцијација за слободну трговину (ЕФТА).

са непосредним фокусом на економску сарадњу жели да гради нове односе са ЕЕЗ и разматра споразум о асоцијацији.² Слично, и документи 14. ванредног конгреса СКЈ су осликавали такав заокрет. У дебатама пред конгрес за став у завршној декларацији фигурирала је реченица „залажемо се за пуно учешће Југославије у европским интеграционим процесима, за чланство у Европској заједници и Европском савету, ЕФТА и другим сродним европским организацијама и телима“.³ Но, након дебата она је добила мање експлицитан израз – „за свестрано учешће у европским интеграционим процесима и најширу сарадњу са Европском заједницом и другим европским организацијама и институцијама“, а државним институцијама је остављено да то надаље разрађују и надграђују.⁴ Наравно, с обзиром на укупни крај конгреса и колапс СКЈ у наредним месецима, овај политички став је остао да преживљава у савезним институцијама још неко време. Скупштина СФРЈ је 17. јануара 1991. године усвојила *Декларацију о даљем укључивању СФРЈ у интеграционе процесе у Европи*.⁵

У пролеће 1990. Европска комисија је заузела став да је потребно прво претрести укупне односе са Југославијом из три разлога. Прво, због економских и политичких промена у Југославији; друго, због измењених међународних околности; и треће, због тада већ формалне неадекватности уговорног односа из 1980. године. ЕЗ је сматрала да се тај уговор није могао надоградити јер је планирала нове форме споразума о придруживању са неким земљама Источне Европе и желела је да пред собом има уједначене позиције потенцијалних чланица.⁶ Сам извештај је дипломатским речником третирао главни проблем – стање у земљи – уз изражена очекивања да ће економске реформе

² Historical Archives of the European Union (даље HAEU), CEUE_SEGE-SI(1989)912 - 8ème session du Conseil de Coopération CEE-Yougoslavie, Bruxelles, le 27 novembre 1989, 2. Споразуми о асоцијацији тада нису подразумевали пут и преговоре ка пуноправном чланству, већ су дефинисали оквире ближих односа. ЕЗ је, иначе, споразуме са већином трећих земаља и у Европи и ван ње од свог постанка класификовала као споразуме о асоцијацији. Споразуми са Југославијом од 1970. су били ужи, трговински споразуми, а *Споразум о сарадњи* из 1980. такође није био споразум о асоцијацији, мада првенствено из формалних разлога јер Југославија није желела такву дефиницију сматрајући да би то нарушило њену неутралности и положај унутар Покрета несврстаних. Због честе конфузије у стручној литератури и јавности важно је нагласити да овде асоцијација није подразумевала пут ка чланству, те да савезна држава никада није усагласила став о евентуалном будућем чланству у ЕЗ/ЕУ.

³ Архив Југославије (даље АЈ), Савез комуниста Југославије (даље 507), ф. 611, Седнице ЦК СКЈ, Записник са 29. седнице 26–27. децембар, стр. 12.

⁴ АЈ, 507, ф. 613, Записник са радно-консултативне седнице 30. марта 1990, стр. 11–12.

⁵ Информација о односима Југославије са европским интеграцијама, 28.01.1991, *Југославија и Европска заједница 1957–1992. Зборник докумената*, прир. Милан Игрутиновић, (Београд: Архив Југославије, 2020), стр. 576.

⁶ HAEU, CEUE_SEGE-SEC(1990)1016, Communication de la Commission au Conseil sur les relations avec Yougoslavie, Bruxelles, 30 May 1990, p. 2.

савезне владе убрзо донети резултате и помоћи стабилизацији стања, да ће тек почете реформе у смеру усвајања партијског плурализма и демократских избора протећи у реду, мада су примећене разлике између република као и посебан проблем Косова. Извештај концизно каже да је „привилеговани статус који је уживала Југославија током седамдесетих еродирао дезинтеграцијом Источног блока и приближавањем земаља Централне Европе са Заједницом. Тако се и садржај односа Заједнице са Југославијом мора ревидирати у том новом контексту“.⁷

Југославија је од ЕЗ тражила три ствари: наставак финансијске помоћи кроз закључивање *Трећег финансијског протокола* (Други је био закључен 1987. године), који је покривао одређене директне кредите и наставак сарадње са Европском инвестиционом банком; специфичну финансијску и техничку помоћ за реформе савезне владе; те прерастање постојећег споразум из 1980. у споразум о „асоцијацији“. Цела 1990. године је, у суштини, „потрошена“ због југословенске унутрашње кризе и одсуства политички јасног начина изласка из ње. Врхунац искорак ЕЕЗ према Југославији је дошао у децембру са одобравањем пакета финансијске помоћи од 809 милиона екија,⁸ што је формализовано тзв. *Трећим финансијским протоколом* који је потписан у лето наредне године.⁹ Брисел је остао начелно отворен за економски пакет подршке. Разлог за предострожност произилазио је из отвореног питања политичке трансформације земље. Промене у комунистичкој Европи, у смислу транзиције ка капиталистичкој привреди и вишепартијској демократији, су током прве половине 1990. постављене као главни услови институционалног развоја односа ЕЗ са тим земљама, и постизања споразума о „асоцијацији“ што није подразумевало пуноправно чланство, али јесте отварао пут ка томе.

У ишчекивању конкретних акција и резултата реформи у Југославији, политичким круговима у Бриселу је било јасно да у спорости лежи корен кризе југословенске заједнице. У тој кризи су питања преживљавања земље и начини унутрашње (ре)организације умногоме засенили питања економских реформи савезне владе и путева у демократски плурализам. У литератури је већ примећено да је Европска заједница била углавном суздржана према југословенској кризи све до пролећа 1991. године, и дата су извесна објашњења зашто је то било тако. Комбинација унутрашње институционалне неспособљености за бављење кризама, навика да се одрже односи са савезним државним врхом, уверења да ће реформе у Југославији пратити углавном позитивну трајекторију у већини

⁷ Ibid., p. 3.

⁸ Заједничка обрачунска јединица ЕЗ, претеча евра.

⁹ Tvrtko Jakovina, *Budimir Lončar: Od Preka do vrha svijeta*, (Zagreb: Fraktura, 2020), str. 454.

транзиционих земаља, неспремност да се брзо промишљају алтернативе¹⁰ су делом условили ту перципирану „пасивност“.

Но, у марту 1991. у Европском парламенту су одржане две рунде расправа о Југославији на пленарним заседањима. Прва је одржана 13. и 14. марта у светлу протеста опозиције 9. марта и реакције српског републичког врха и ЈНА. Критика понашања Милошевићеве власти, укључујући већ устаљене критике због односа према Косову, јасно су указивале на то ко је виђен као главни генератор кризе.¹¹ У другој рунди дебата већ су испитиване могућности да се прошири приступ Европске заједнице, који је требало све више да рачуна на непосредне контакте са политичким представницима република, поред уходаних односа са савезном државом. „Европска тројка“¹² коју су чинили Ђани де Микелис (Gianni De Michelis), Жак Пос (Jacques Poos) и Ханс ван ден Брук (Hans van den Broek), је дошла у посету Југославији 4. априла и пренела поруке у којима је исказана жеља разрешења кризе у духу очекиваних реформи, и уз поштовање суверенитета и интегритета земље.¹³ Поруке су стигле на репу уходане политике и жеља Брисела, упркос све јаснијим сигнаlima да је такав сценарио све мање изван и да су политичке снаге у земљи које би носиле политику која је подразумевала и Југославију и демократску транзицију биле безнадежно слабе.

Сукоб републичких вођстава се у мају пренео на само Председништво СФРЈ. председавајућем Борисаву Јовићу је 15. маја истицао мандат, а требало је да га преузме делегат СР Хрватске, Стјепан Месић. Но, услед одбијања четири члана Председништва, из (уже) Србије, Војводине, Косова и Метохије, и Црне Горе, Месић није потврђен за председника, што је отворило питање легалности Председништва, а пред међународним факторима и питање новог облика уставне кризе.

Ова тема је тиме постала и тачка разговора током боравка делегације Европске уније 29–30. маја коју су предводили председник Комисије Жак Делор (Jacques Delors) и Жак Сантер (Jacques Santer), председавајући Саветом министара и председник луксембуршке владе. Политичка платформа њихове посете је још увек била везана за подршку налажењу унутрашњег демократског решења југословенске кризе на трагу југословенске платформе, и то је заправо

¹⁰ Rafael Biermann, “Back to the Roots. The European Community and the Dissolution of Yugoslavia – Policies under the Impact of Global Sea-Change”, *The Journal of European Integration History*, 10, No. 1 (2004), pp. 39–43.

¹¹ Josip Glaurdić, *The hour of Europe: Western Powers and the Breakup of Yugoslavia*, (New Haven–London: Yale University Press, 2011), p. 143.

¹² Скуп министара спољних послова државе која је тренутно председавала у Савету министара, те државе које су пре ње и која ће после ње бити председавајућа у уобичајеном шестомесечном мандату.

била последња посета овог типа.¹⁴ Потоње посете са највишег нивоа ЕЗ су уследиле након проглашавања независности Словеније и у контексту ратног сукоба словеначких снага са ЈНА, а као врста смиривања ратне кризе.

О посети је до сада више писано кроз призму личних утисака неколицине учесника, док је аналитичка обрада изостала. Будимир Лончар је истицао неке елементе разговора:

„Просвједовали су што Стјепан Месић није преузео дужност [...] Ми смо тражили велика средства. Они су видели да нама треба 5–6 милијарди долара, на различите начине. Било је речи о отпису дугова, о много тога. Задаће представника ЕЗ биле су: прво, да се сачува мир; друго, да се разријешу криза у Предсједништву; треће, да се спречи инцидентна ситуација у Словенији; четврто, да се отворе поново преговори на нивоу република, да се „заокружи нека опција, не мора се завршити, али да се иде ка рјешењу.“¹⁵

Позната су сећања Кире Глигорова, која је неколико пута износио у јавност, али у непоузданој форми, мешајући често учеснике различитих састанака, и преносећи свој збирни утисак са њих. Његова изјава да је Делор изјавио да је „унија спремна да одмах политичком одлуком призна придружено чланство Југославије у Европској унији“¹⁶ нема никакво упориште у изворима. Штавише, није ни постојало „придружено чланство“ већ бисмо могли говорити о жељи врха Европске заједнице да, истрајавајући на демократској и капиталистичкој транзицији земље Југославија дође на трасу евентуалног чланства, што делом и сведочи записник тих разговора из пера високог службеника Европске комисије.

У данима ове посете, Слободан Милошевић је био у интензивној јавној кампањи оптужујући иностране актере – додуше, углавном САД, а мање ЕЕЗ – да се према Србији односе путем притисака и захтева, те да нарушавају њено достојанство. Притом, у говору у Скупштини Србије 30. маја, у сали у којој није било посланика опозиције, оптужио је, збирно, међународне чиниоце да желе „да у односу на њих будемо доведени у крајње неравноправан и зависан положај само зато што смо мала земља и зато што се не понашамо на начин који је по њиховој мери“.¹⁷ Мало касније тог дана упутио се у палату СИВ-а на разговоре са Делором и Сантером.

¹⁴ J. Glaurdić, *The hour of Europe*, p. 162.

¹⁵ Cit. prema T. Jakovina, *Budimir Lončar*, str. 529.

¹⁶ Omer Karabeg, „Kiro Gligorov: Podela živog mesa“, *Radio Slobodna Evropa*, 27. februar 2008. URL: <https://www.slobodnaevropa.org/a/1045336.html> (prist. 27. januar 2026).

¹⁷ Слободан Милошевић, *Прилог историји 20. века*, (Београд; Трећи миленијум, 2008), стр. 98.

Читаоцима дајемо превод документа са француског оригинала, који је саставио Бернхард Цептер (Bernhard Zepfer), шеф кабинета Жака Делора. Документ је записник разговора вођених током ове посете, и подсетник који је служио будућим дебатама унутар Европске заједнице о Југославији у том тренутку. Он је део личног фонда Жака Делора који се чува у Историјском архиву Европске уније, при Европском универзитетском институту у Фиренци.¹⁸

¹⁸ HAEU, Jacques Delors, JD-244, Visite de Jacques Delors en Yougoslavie 29/05/1991 – 30/05/1991, pp. 7–11.

Комисија Европских заједница
Кабинет председника
31. V 1991.

Белешка за спис

Наслов: Путовање Сантера / Делора у Југославију, 29-30. мај 1991.

1. Током 18 сати интензивних разговора, представници ЕЗ су се четири пута састали са премијером Марковићем и министром спољних послова Лончаром. Разговарали су са три представника Председништва (Јовићем, Месићем и македонским Јефремовићем¹⁹) – састанак са целим Председништвом, како је било планирано, није одржан; Месић се противио²⁰. Шест председника република (Глигоров – Македонија, Булатовић – Црна Гора, Кучан – Словенија, Милошевић – Србија, Изетбеговић – Босна и Херцеговина, Туђман – Хрватска) прво су се одвојено састали са представницима ЕЗ, а затим заједно и са Марковићем и Лончаром. Посета је завршена конференцијом за новинаре.

2. Атмосфера је генерално била срдачна; сви саговорници су поздравили посету и нико је није критиковао као мешање у унутрашње послове Југославије. Било је јасно да Југословени много очекују од ЕЗ, не само економски, већ и као политичке силе. Међутим, мотивације за ову посвећеност Европи су им се веома разликовале.

3. Сантер/Делор су у свим разговорима истицали да су дошли као пријатељи Југославије, не са магичном формулом за решавање проблема већ да заједно слушају и виде како би ЕЗ могла бити од помоћи. ЕЗ је забринута због политичке и економске ситуације у Југославији. У процесу развоја нове архитектуре за ЕЗ и за Европу, Југославија не сме бити изостављена. Грађански рат или банкрот југословенске државе би имали последице по друге европске земље и за ЕЗ као суседа. Стога је ЕЗ спремна да помогне, али Југословени такође морају преузети своју одговорност. Југословени морају заједно тражити нову формулу за унију која обезбеђује поштовање људских права, интегритет њихове територије и граница, и која гарантује права мањина.

¹⁹ Овде се засигурно ради о превиду у забелешци, у којој оригинално стоји „...Jovic, Mesic et le Macédoinois Jefremovic“. Македонски члан Председништва СФРЈ је тада био Васил Тупурковски. Једини „Јефремовић“ који је могао присуствовати састанку је био Павле Јевремовић, саветник за спољну политику у Председништву СФРЈ.

²⁰ Навод да се Стипе Месић противио одржавању тог састанка је у супротности са тумачењем које су изнели Коста Николић и Владимир Петровић, да због Јовићеве „опструкције није одржан састанак са целим Председништвом“. Види: Коста Николић и Владимир Петровић (прир.), *Рат у Словенији. Документа Председништва СФРЈ 1991. Том 2 (јун-јул)*, (Београд: Институт за савремену историју и Фонд за хуманитарно право, 2012), стр. 15.

У својим говорима, председник Делор је посебно нагласио економску ситуацију Југославије. Он је истакао две тачке: економску димензију кризе и будућност Југославије у оквиру нове архитектуре Европе. ЕЗ има блиске везе са Југославијом од 1970. године, много пре осталих земаља Централне и Источне Европе. Од тада никада није заборавила Југославију. Југословенска економија је веома повезана са ЕЗ, а извоз у ЕЗ је порастао са 38% у 1989. на 53% у 1991. години. ЕЗ је већ уложила значајне напоре да помогне Југославији: Споразум о сарадњи²¹, Трећи финансијски протокол²² и помоћ у оквиру програма Фаре²³. ЕЗ је спремна да учини и више, али све ове активности ће бити неефикасне ако југословенска економија не прође модернизацију и реструктурирање. Ово је део програма Марковићеве владе, који ЕЗ подржава. Почетни резултати овог програма били су охрабрујући, али од октобра 1990. године све је стагнирало због политичке кризе. Морамо схватити озбиљне последице колапса економије земље. У време када богате и просперитетне земље Европе јачају своје везе у оквиру ЕЗ и стварају истинску заједничку државу како би се суочиле са изазовима савременог света, Југославија се распада и креће супротним путем. Са становишта ЕЗ, очигледно је да федерална власт мора гарантовати минимум кохезије и организације, иначе Југославија никада неће бити у стању да реши своје економске проблеме, што је услов за приближавање ЕУ. Сантер и Делор су упутили хитан апел Југословенима да делују у складу са својим интересима и принципима демократије у Европи, да реше свој уставни проблем (посебно избор председника) и да избегавају једностране акте мимо свеобухватне дискусије.

4. Као што се и очекивало, Сантер и Делор су се нашли суочени са веома компликованом ситуацијом. Сви саговорници су изразили своје гледиште елоквиентно и убедљиво, али главне разлике и даље постоје:

- Словенија и Хрватска желе да униште тренутни систем, који сматрају „неисторијским“ (Туђман) и „антидемократским“ (Кучан). Успостављање конфедерације по узору на ЕЗ биће могуће само ако се на територији данашње Југославије успоставе суверене државе.
- Србија и Црна Гора, две државе у којима још увек постоје старе комунистичке структуре, желе да очувају устав и тренутну федералну државу. Ипак су спремне да је реформишу и смање централну власт на неколико основних функција.

²¹ Мисли се на Споразум о сарадњи потписан 2. априла 1980. године у Београду, а који је био уговорна основа односа две стране до тада.

²² Потписан у Бриселу 24. јуна 1991. године, свега дан пре проглашавања независности Словеније и избијања ратног сукоба у тој републици.

²³ Програм помоћи земљама Источне Европе успостављен 1989. године. Оригинално име му је *Poland and Hungary: Assistance for Restructuring their Economies (PHARE)*, а од 1990. године је проширен на већину земаља Источне Европе, и историјски се тумачи као програм претприступне помоћи тим земљама.

- Босна и Херцеговина и Македонија се налазе између ова два табора. Оне подржавају суштинску реформу Устава и смањење овлашћења централне владе на економска питања (валута и јединствено тржиште, централна банка), одбрану, спољне односе и поштовање закона и људских права. Босна и Херцеговина је саставила предлог у том погледу (у прилогу)²⁴, који подржава и Македонија.
- 5. Из дискусије са председницима република, важно је напоменути:
 - сви су на овај или онај начин изразили да је потребно обновити југословенску унију, али постоје разлике у погледу почетне тачке.
 - сви сматрају да ЕЗ може представљати одговарајући модел. Али док се Словенија и Хрватска више осврћу на ЕЗ од јуче, остали више гледају на ЕЗ сутрашњице, ЕЗ јединственог тржишта, ЕМУ²⁵ и политичке уније, укључујући ЗСБП²⁶.
 - нико експлицитно не одбацује потребу за централном владом заснованом на четири области надлежности, пратећи предлог Босне и Херцеговине, али Кучан и Туђман су много нејаснији по овом питању. Они као предуслов истичу распад садашње власти.
 - сви се позивају на принципе поштовања људских права и демократских правила и тврде да их се придржавају. Али опет, постоје нијансе: Словенија и Хрватска верују да могу боље гарантовати ове принципе у својим републикама, које су, по њиховом мишљењу, еволуирале много више у истински демократском правцу него „комунистичке републике“. Остале републике и Марковић верују да се само у југословенској унији могу поштовати права мањина, јер би демократско гласање ризиковало да доведе до дискриминације права мањина у другим републикама.
 - за разлику од осталих пет република, Србија (Милошевић) делује мање оптерећена поштовањем унутрашњих граница. Милошевић сматра да су те границе, у сваком случају, „чисто административне“. Када је упитан о ситуацији на Косову, одговорио је да је Устав заправо дао превише аутономије „овом региону Србије“ и направио од њега праву републику, што он није био. У ствари, за њега је Косово албанска мањина на српској територији. Србија је спремна да поштује права мањина, али не прихвата стварање посебне државе.
 - што се тиче сарадње у области одбране, Словенија и Хрватска се експлицитно не позивају на то. Булатовић каже да се може замислити компромис који би укључивао војне јединице из сваке републике које

²⁴ У сепаратном прилогу фасцикле се налази текст на енглеском “Platform on the future Yugoslav community”, у име председника Председништва СР БиХ и Председника Македоније.

²⁵ Економска и монетарна унија.

²⁶ Заједничка спољна и безбедносна политика.

делују под централном командом и „планирањем“. Кучан и Туђман сматрају садашњу војску инструментом српске репресије.

- још је један додатни извор напетости: нови датум за гласање за Сабор Републике Хрватске којим се 30. јун утврђује као датум независности Хрватске ако се задовољавајуће решење за будућу унију не може пронаћи пре 15. јуна. Датум 26. јун (независност Словеније) такође је одиграо значајну улогу, указујући да се морају брзо предузети мере пре него што ситуација потпуно измакне контроли.

6. На заједничком састанку са [савезном] владом и шест република, Сантер и Делор су сумирали своје утиске о разговорима и истакли заједничке тачке у презентацијама сваког саговорника. Поновили су интересовање ЕЗ за брзо решавање југословенске кризе.

Делор је само назначио да је, у суочавању са тренутном ситуацијом, неопходно направити политичке гестове и видети како би се Марковићев план за економски опоравак могао оживети. Позвао се на декларацију Кола/Митерана од истог дана.²⁷ ЕЗ је спремна да Југославији обезбеди неопходне ресурсе за модернизацију и стабилизацију њене економије. То подразумева помоћ ЕЗ да се

- добије нови споразум између Југославије и ММФ-а
- постигне договор, колико је то могуће, о југословенском дугу у оквиру Париског клуба
- добије кредит у конвертибилној валути.

Делор је изјавио да је спреман да развије значајан план за оживљавање југословенске економије, сличан плану ЕЗ за Пољску, и да га представи шефовима држава и влада на следећем састанку Европског савета. Али ако ситуација остане каква је сада, он не види шансу за такав подухват. С друге стране, ако би се унија могла очувати како би се Југославија одржала као таква, могуће је размотрити закључивање европског споразума што је пре могуће, сличног онима које ЕЗ тренутно преговара са Пољском, ЧССР и Мађарском. Ово отвара нове перспективе за економску, политичку и културну сарадњу са ЕЗ, што ће довести до стварања тржишта слободне трговине и – када се услови испуне – може се размотрити само питање приступања Југославије ЕЗ.

За сада, европски споразум може послати двоструки сигнал: показати Југословенима да њихова земља припада Европи и уверити инвеститоре из западних земаља показујући да је Југославија земља са сигурном будућношћу.

²⁷ Састанак Франсоа Митерана (François Mitterrand) и Хелмута Кола (Helmut Kohl) на годишњем француско-немачком самиту, одржаном 29–30. маја у Лилу. На почетку обраћања јавности Митеран је рекао да су заједно „послали поруку господину Марковићу и нагласили своју жељу да се питање јединства земље реши мирним путем“. (Conférence de presse conjointe de MM. François Mitterrand, Président de la République, et Helmut Kohl, chancelier de la République fédérale d'Allemagne, 30 mai 1991, <https://www.elysee.fr/front/pdf/elysee-module-7643-fr.pdf> (prist. 28. јанура 2026)).

Да би се покренула операција помоћи Југославији, морају се испунити следећи услови:

- поштовање устава ради успостављања централне власти за решавање тренутне кризе;
- поштовање људских права и права мањина;
- заједничка потрага за новом уставном структуром у Југославији;
- и продубљивање демократије.

Делор је закључио да ЕЗ стоји на располагању Југославији и њеним институцијама, спремна да допринесе и пружи техничку помоћ како би се превазишла криза, ако Југославија то жели.

7. Закључци:

- Иако ЕЗ не може да понуди магичну формулу за решавање проблема, посета је била корисна и чак може помоћи у покретању процеса рефлексije у Југославији. Чињеница да се ова земља обраћа ЕЗ као таквој за политичку и економску помоћ подвлачи и јача улогу ЕЗ.
- Сви учесници су поздравили посету два председника и сматрају ЕЗ једином политичком снагом која им може помоћи у тренутној ситуацији.
- Централна власт и улога Марковића и Лончара биле би ојачане уколико влада поштује устав, као и демократска правила, и спремна је за заједничку потрагу за новом структуром. Председникова порука била је јасна: ЕЗ је спремна да уложи велики напор да помогне Југославији, али Југословени морају преузети своје одговорности. Дефиниција будуће Уније је њихов посао све док поштују основне принципе демократије. Али је потребна адекватна структура као основа за такву операцију: јединствена валута и тржиште, централна банка, заједничка спољна политика, поштовање људских права и мањина. Стога је, без експлицитног навођења, истакао неопходне услове за ову операцију.
- Неће бити накнадних мера (оснивања радних група или посредовања), али постоји неколико рокова (Европски савет и независност Словеније и Хрватске) који приморавају Југословене да делују што је брже могуће. Очекује се да ће Марковићева влада ускоро предложити оснивање одређене структуре за спровођење понуде ЕЗ.
- Састанак са Председништвом није одржан јер је Месић желео да буде третиран као „изабрани председник“. Одвојени састанак са Сантером/Делором искористио је да га представи штампи као „посету председнику“, што је свима омогућило да сачувају образ. Заједнички састанак са председницима република и владе представља значајан успех за ЕЗ и доказује да су, упркос разликама, политичке снаге у Југославији спремне да саслушају шта ЕЗ има да каже.

- Питања људских права била су стално присутна у интервјуима, мада не и као предуслов. Стога су интервјуи били веома искрени и заиста су омогућили представницима ЕЗ да стекну јасније разумевање тренутне ситуације и начина за њено решавање.
- Накнадни рад након путовања требало би да укључи и проучавање улоге коју цркве и верске заједнице могу играти у смиривању тензија.

Бернхард Цептер

О ИДЕЈАМА И КЊИГАМА ON IDEAS AND BOOKS

др Милан Радовановић
Београд

Друштвена историја у фокусу ЛП



Catherine Tebaldi, Alistair Plum and Christoph Purschke (eds.). *Conspiracy as Genre: Narrative, Power, and Circulation*. New York: Bloomsbury Publishing, 2025, 262 p.

Друштвене мреже и брзина ширења информација коју омогућавају из корена су променили савремени свет. Са неслућеним порастом брзине ширења информација и количине података које је могуће разменити истовремено је постало немогуће на било који начин контролисати овај процес. Створени су идеални услови за теорије завере, које су у друштву 21. века заузеле много истакнутије место него што им је раније припадало. Прилози сакупљени у овом зборнику фокусирају се на критички приступ теоријама завере, које се разматрају у односу на феномене друштвене моћи и ауторитета, превазилазећи уобичајено и умногоме превазиђено настојање да се на дезинформацију одговори откривањем истине. У складу са оваквим утемељењем, књигу чине три велике целине, посвећене наративима теорија завере, улози коју играју у контроли моћи и манипулацији, односно преносу теорија завере и њиховом друштвеном значењу. Уз увод, зборник садржи дванаест прилога, посвећених најраширенијим теоријама завере (ванземаљци, вакцине и коришћење медија за контролу становништва), њиховој злоупотреби за потребе манипулисања јавним мишљењем (на примерима антифеминизма, расизма, трансфобије и

антиинтелектуализма) и кључној улози коју у њиховом обликовању и популаризацији играју савремена средства комуникације. Зборник су уредили сарадници Лабораторије за културу и компутацију (Culture and Computation Lab), Универзитета у Луксембургу.



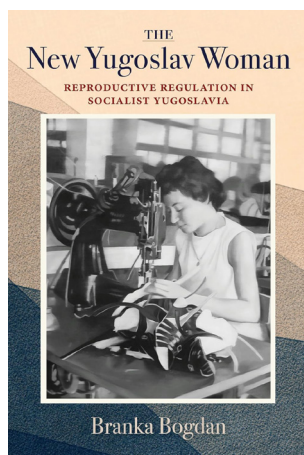
Boterbloem, Kees and Lisa Pine. *Soviet and Nazi posters: propaganda and policies*. London: Bloomsbury Academic, 2025.

Посматрајући плакате као полазну тачку за разматрање кључних карактеристика совјетске и нацистичке политике и пропаганде у предвечерје и током Другог светског рата, Кејс Батерблом, професор европске и историје Совјетског Савеза на Универзитету Јужне Флориде (University of South Florida), и Лиса Пајн, сарадник Института за историјска истраживања (Institute of Historical Research), Универзитета у Лондону (University of London), у овој публикацији анализирају садржај и пропагандну вредност плаката у режимима Јосифа Стаљина (1927–1953) и Адолфа Хитлера (1933–1943). Примењујући компаративни приступ, аутори разматрају сличности и разлике у садржају плаката и начину на који су их два режима користила као средство пропаганде. Публикација се фокусира на поједине плакате као носиоце кључних идеја режима повезаних са њима, а разматрајући шири контекст природе ових ауторитарних режима и начин на који су се обраћали свом становништву. Поред увода и закључка, монографију чини шест поглавља, посвећених плакатима у Совјетском Савезу; почецима употребе плаката и улози коју су играли у нацистичкој Немачкој; совјетским плакатима током двадесетих и тридесетих година 20. века; функцији плаката у стварању нацистичке „народне заједнице“ (Volksgemeinschaft); улози коју су плакати играли у ширењу кључних идеја спољне политике Трећег Рајха, милитаризацији друштва и током Другог светског рата и, коначно, совјетским плакатима током Другог светског рата и у послератном периоду.



Yurtaeva, Yulia. *Geschichte der Intervision: der transnationale Fernsehprogrammaustausch in Osteuropa 1960–1993.* Wiesbaden: Springer VS, 2025, 445 S.

Разматрајући настанак, развој и деловање Интервизије, телевизијске мреже основане 1960. године, са циљем координисане размене телевизијских програма између земаља Источног блока, Јулија Јуртаева, сарадник Институт за публицистику и комуникологију (Institut für Publizistik- und Kommunikationswissenschaft), Слободног универзитета у Берлину (Freie Universität Berlin), полази од претпоставке да је размена телевизијских садржаја иманентна. Анализирајући читав период постојања Интервизије, од 1960. до 1993. године, ауторка пружа драгоцен увид у механизме и динамику размене телевизијских програма у европским оквирима, у периоду Хладног рата, надовезујући се на постојећа истраживања која се тичу телевизије у социјалистичким државама, рађена из перспективе транснационалности. Монографија је утемељена на квалитативној и квантитативној анализи размене програма унутар Интервизије, односно њене сарадње са западноевропском Еуровизијом. Ауторка, при томе, у обзир узима и детаљно разматра све релевантне политичке и технолошке импликације контекста у коме се ова размена одиграла.



Bogdan, Branka. *The new Yugoslav woman: reproductive regulation in socialist Yugoslavia.* Bloomington: Indiana University Press, 2025, 254 p.

Између 1945. и 1989. године, југословенска држава је тврдње о прогресивној политици и родној равноправности темељила на подршци бесплатном и свима доступном здравственом осигурању, сексуалном образовању и контрацепцији, као и законском оквиру који женама омогућава репродуктивну слободу. У јавном простору, поруке које је држава слала Југословенима и Југословенкама усвајане су

и обликоване у тврдње да њихова домовина далеко боље брине о својим грађанима од држава послератне Европе или Сједињених Америчких Држава. Чак и ситуацијама када су се Југословенке суочавале са стигматизацијом због коришћења контрацептивних средстава, а медицински радници са препрекама у прилагођавању новим регулативама и технологијама које су се темељиле на идеологији, Југословени су наставили да славе сопствену трансформацију у политички освешћене грађане, који нацију граде на пажљивом балансирању између традиције и модерности. Бранка Богдан, независни истраживач уз Бризбејна, у овој монографији питање репродукције користи као призму кроз коју посматра формирање идентитета социјалистичке Југославије. У том смислу анализира законе, медицинску инфраструктуру, технолошки развој и државне програме сексуалног образовања. Кроз више од двадесет интервјуа са југословенским пацијентима и медицинским стручњацима, ауторка показује и како је наратив социјалистичке Југославије обликовао савремено схватање.



Borenstein, Eliot. *Russian culture under Putin*. London–New York–Oxford–New Delhi–Sydney: Bloomsbury Academic, 2025, 123 p.

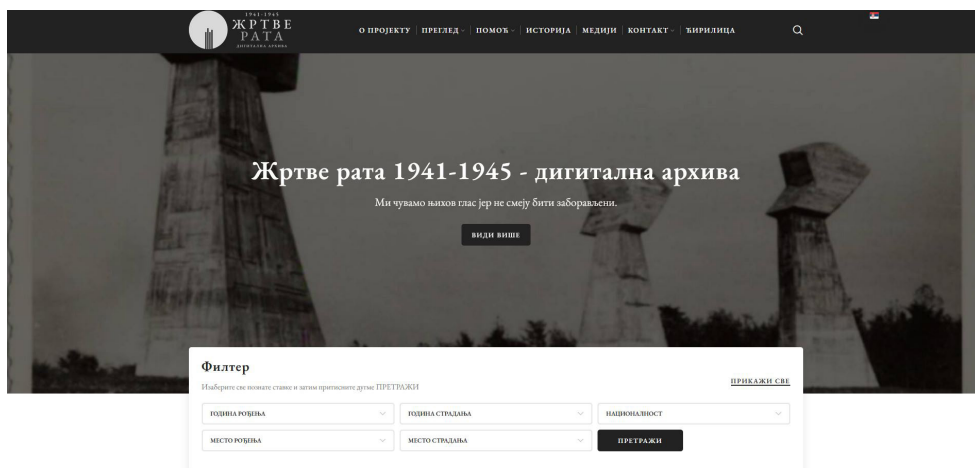
Долазак Владимира Путина на место председника Руске федерације означио је почетак процеса трансформације руских медија и културе. После деценије слободе у периоду власти Бориса Јељцина, каква им је била непозната, започиње период притисака и појачане контроле, који ће кулминирати нападом на Украјину 2022. године. Трансформација кроз коју су руски медији прошли почетком 21. века налази се у центру пажње ове публикације. Елиот Боренстин, професор на Одељењу руских и словенских студија (Russian & Slavic Studies), Њујоршког универзитета (New York University), кроз седам поглавља ове монографије настоји да прикаже кључне теме којима

се руски медији баве, те на који се начин постојећи наративи формулисани и активно се инструментализују за потребе дневне политике. Појединачна поглавља тичу се култа Путина који је створен у последњих двадесет година; различитих схватања припадности руској нацији присутна у медијима; опсесије носталгијом и ограничења у замишљању будућности којима води; успона агресивног патриотизма и мита о древним руским „традиционалним“ вредностима, те проиходеће идеје неопходности борбе против „геј пропаганде“. Коначно, последња целина посвећена је све апсурднијим стратегијама које је опозиција приморана да користи, суочена са све већим ограничењима слободе говора.

МА Слободан Мандић
Историјски архив Београда
slobodan.mandic@digitalnaistorija.net
<https://www.digitalnaistorija.net/>

Прикази сајтова (Web адресар) I

Историјски архив Ниш, **Жртве рата 1941–1945 – дигитална архива**,
<<https://zrtverata.rs/>> (26. V 2026).



Нови помак у истраживању тема из периода Другог светског рата подразумева већу доступност и виши степен обрађености архивске грађе, нарочито у склопу бројних пројеката дигитализације. Од априла 2026. године активан је сајт пројекта „Жртве рата 1941–1945 – дигитална архива“ Историјског архива Ниш, чија је прва фаза резултирала доступношћу поименичног прегледа спискова и евиденција страдалих из Пописа жртава рата 1941–1945, укључујући и скенирана документа која се односе на појединце. Попис обухвата интерниране, затваране, депортоване, одведене на присилан рад, припаднике војске и цивилне жртве, као и све погинуле од фашистичког терора у периоду од 6. априла 1941. до 15. маја 1945. године. Параметри за филтрирање унетих података су: преживели и страдали, име и презиме, година и место рођења и страдања, пол.

Осим тога, као нека врста пропратног садржаја у форми галерије архивских докумената (*Архивска грађа*) дата је и мања количина допунског материјала из неколико архивских збирки (плакати, фотографије, документи). Корисницима сајта ће свакако од помоћи бити и странице које садрже више информација како о самом пројекту, тако и о контексту спровођења и примењеној методологији пописа из 1964, као најобухватнијег покушаја да се документују жртве Другог светског рата на територији тадашње Југославије. Посебно је дато и упутство са додатним објашњењима о примењеној методологији и структури презентованих података, као и текст о историји Ниша у Другом светском рату. Поред несумњивих бенифита од стављања на располагање архивских докумената на увид широј јавности, треба рећи да би се наредни корак у унапређењу оваквих и сличних платформи могао направити у виду напредније обраде метаподатака, који укључује и могућност повезивања са другим сродним базама, као и примену вештачке интелигенције и машинског учења у обради веће количине информација.

University of Sussex, **Landecker Digital Memory Lab**,
 <<https://www.digitalmemorylab.com/>> (29. V 2026).



[About us](#) ▾ [Digital Memory Database](#) ▾ [Our work](#) ▾ [News & Media](#) ▾ [Blog](#) [Get in Touch](#)

Join us as a Visiting
Fellow

[Apply now](#)

**Ensuring a
sustainable future**

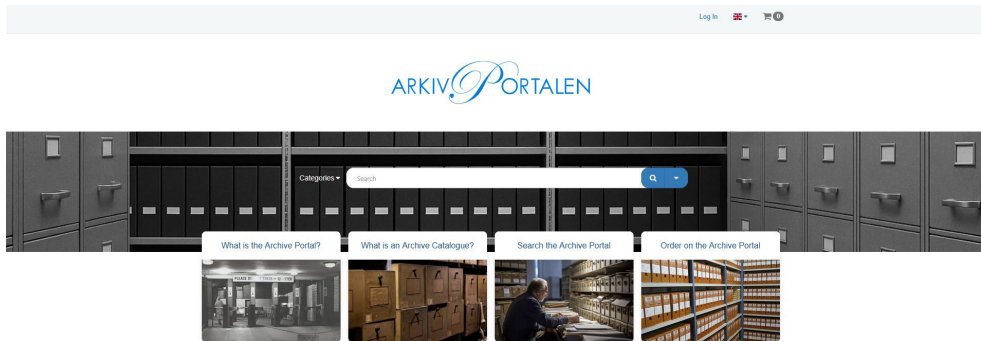
We're an interdisciplinary hub for worldwide digital initiatives that educate about or commemorate the Holocaust. We create in-person and digital resources for international cross-media dialogue.

Ландекерова лабораторија за дигитално памћење је интердисциплинарни центар за дигиталне иницијативе које едукују о Холокаусту или га обележавају. Она отвара могућности за међународни, међусекторски дијалог, реализује нова истраживања и смернице за политике, и нуди програме обуке и консултација. Лабораторија сарађује са различитим организацијама и стручњацима за сећање и образовање о Холокаусту, као и са финансијерима и креаторима политике како

би разматрала актуелна питања која се тичу дигиталних интервенција у овој области. Најзначајни дигитални производ ове иницијативе требало би да представља база података дигиталног сећања (*Digital Memory Database*), замишљена као платформа која сабира глобалне праксе дигиталног сећања на Холокауст, са кључним информацијама о спроведеним пројектима још од деведесетих година 20. века. Додатно укључује и слојеве архивског материјала који приказују видео водиче кроз дигиталне пројекте и интервјуе са онима који су учествовали у њиховом стварању. Инфраструктурни део система са базом података званично је покренут 27. јануара 2026, али приступ садржају још увек није отворен за ширу јавност. Премда се на сајту наводи податак да је до сада мапирано преко 350 пројеката из више од 27 земаља, сама веб презентација тренутно служи више као презентација пројекта и позив за придруживање него као отворени репозиторијум. Између осталог, платформа би требала да помогне у одговору на питања како се дигитални пејзаж сећања на Холокауст мењао током времена и да ли је могуће регистровати одређене трендове у врстама пројеката који се развијају у различитим тренуцима.

Arkivportalen

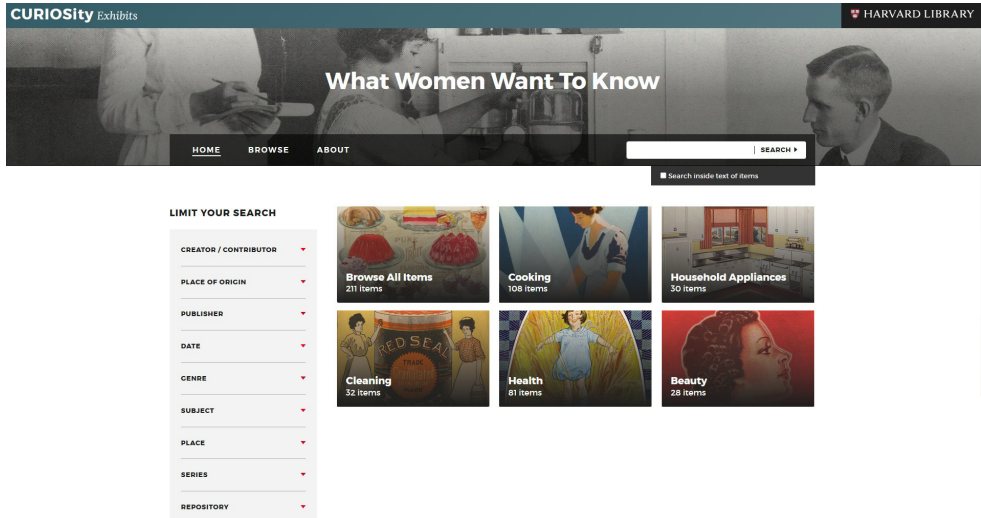
<<https://www.arkivportalen.no>> (30. V 2026).



Архивпортален представља онлајн сервис за претрагу информација и каталожских података о архивској грађи у норвешким архивима. Настао као национални заједнички пројекат фондације Аста и Националног архива Норвешке портал се развија у континуитету од 2010. године. Значајно унапређење је извршено 2018, а данас представља активан систем који се редовно допуњава

подацима од стране више од сто архивских институција. Поред грађе државних установа које су у надлежности националног архива, међуградских и градских архива, своје каталоге на порталу такође објављују и музеји са архивским збиркама, као и мање архивске институције са посебним областима деловања. Архивски записи о грађи су организовани хијерархијски и уопштено користе нивое: архив, серија, јединица и фасцикла. Сваки ниво има идентификатор, назив и најчешће временски опсег, али и друге метаподатке. Претрагу је могуће вршити у форми слободног текста унутар свих поља унетих метаподатака, за све типове архивских јединица. На листи приказаних резултата кликом на жељену архивску јединицу добија се детаљанији приказ са више информација, али и цео архив коме јединица припада у хијерархијском низу на дну странице. На овом месту је могуће остварити одличан увид у структуру фондова и садржај великог броја докумената, а регистровани корисници могу користити и функцију заказивања коришћења грађе у физичком облику на местима где су похрањени. Такође, поједине институције нуде и услугу наручивања папирних и дигиталних копија. Захваљујући добро организованој претрази, међу описима неколико милиона архивских докумената, из око десет хиљада фондова, могуће је на једноставан начин детектовати жељене информације о архивској грађи, попут докумената која сведоче о почецима дипломатских односа између Краљевине Србије и Краљевине Норвешке, или о документима која осветљавају тешку судбину више хиљада интернираца са простора Краљевине Југославије депортованих у Норвешку током Другог светског рата. Треба напоменути да се каталози и метаподаци са овог портала користе за навигацију и приступ дигитализованој грађи норвешких архива доступној у оквиру посебне веб презентације (Digitalarkivert).

Harvard Library, What Women Want to Know,
 <<https://curiosity.lib.harvard.edu/what-women-want-to-know/>>
 (5. III 2026).



Рекламе представљају значајан историјски извор за истраживање друштвене и културне историје, нарочито историје свакодневице и потрошачке културе. Визуелни елементи, језик и поруке у рекламама често откривају како су одређене групе људи биле представљане и како се очекивало да се понашају у друштву. Шлезингер библиотека у оквиру библиотечког система Универзитета Харвард представља водећи центар за проучавање историје жена у САД. Њене збирке обухватају теме као што су грађанска права и феминизам, здравље и сексуалност, рад и породични живот, образовање и професије, као и кулинарска историја и бонтон. Библиотека је посвећена проширивању својих фондова материјалима које су стварале жене, као и онима који говоре о женама свих етничких припадности, политичких уверења и друштвено-економских слојева. Ту се чувају и хиљаде рекламних памфлета насталих током читавог двадесетог века. Они информишу, подучавају, упозоравају и нуде савете женама. Веб презентација *Шта жене желе да знају* из збирки Библиотеке Шлезингер одражавају културна и потрошачка очекивања у вези са интересовањима и друштвеном сфером жена током касног 19. и раног 20. века. За потребе онлајн презентације издвојено је око 300 експоната, организованих у пет ширих категорија: кување, кућни апарати, чишћење, здравље, лепота. Дигиталне копије реклама за прехранбене производе садрже рецепте са допадљивим илустрацијама у боји и корисне савете за домаћинство, а памфлети

за најновије кућне апарате обећавају стварање модерних породица са више слободног времена. Доступна грађа на добар начин одражава родне и расне представе, као и културне стереотипе и предрасуде тог периода.

Упутство за предају рукописа

Годишњак за друштвену историју објављује студије, расправе, чланке и историјске изворе на српском и на енглеском језику. Радови морају бити оригинални и фокусирани на друштвену историју, до сада необјављени или послати за објављивање у другим часописима.

Прва страна текста треба да садржи: наслов рада на српском и енглеском језику, име аутора, звање и титулу аутора, годину рођења, назив институције у којој је аутор запослен и е-адресу аутора. Текстови морају да садрже апстракт до 100 речи на српском и енглеском језику, као и резиме на енглеском језику, односно на српском уколико је текст на енглеском језику. Аутор је дужан да пошаље кључне речи од пет до осам речи на српском и енглеском језику, као и списак литературе и извора коришћених у раду.

Предати текстови морају бити на ћирилици у формату .doc Microsoft Word-a, не дужи од 25 страна А4 формата (1800 карактера по страни са размацима) тј. један и по табак (укључујући фусноте, табеле, резиме), у фонту Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. Фусноте треба да имају величину слова 10, уз једноструки проред. Фотографије слати у минималној резолуцији од 300dpi, у формату .jpeg или .tif.

Текстове приложити у електронској верзији, на адресу:
g.drustvena.istorija@gmail.com

Сви пристигли рукописи (студије, истраживања, прилози) достављају се спољним рецензентима након иницијалне евалуације од стране главног и одговорног уредника.

Процес рецензија је строго анониман при чему се име рецензента ускраћује аутору, и обрнуто. Рецензент има право, по сопственој одлуци да открије идентитет аутору, али је пракса да оба идентитета остану сакривена.

Сваки текст прегледа најмање два рецензента, стручњака за област на које се рецензирано дело односи, чиме се обезбеђује квалитет и аутентичност чланака. Рецензенти (како страни тако и домаћи) морају имати више или исто научно/наставно звање као аутори радова.

Сви рукописи прихваћени за штампу морају да имају позитивне рецензије, као и да га оба рецензента препоручују за штампу. Рукописи достављени редакцији часописа Годишњака за друштвену историју се не враћају

Редакција неће разматрати радове који не поштују наведене критеријуме

Упутства за писање напомена и библиографија

Библиографски подаци у фуснотама:

1. име и презиме аутора,
2. наслов дела: књиге или чланка, часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, година издања, за зборник име уредника/приређивача),
3. место издања, издавач, година издања /или датум приступа сајту и његова адреса/
4. број стране цитата

Необјављена грађа – *навођење докумената из архивских фондова:*

Навести цео назив архива, назив и број фонда, број фасцикле или кутије, број јединице и назив документа, а касније наводити скраћено.

Архив Југославије (АЈ), Комитет за кинематографију Владе ФНРЈ (180), Ф7, л. 12. Петогодишњи план инвестиција за потребе кинематографије у ФНРЈ. (у даљем тексту: АЈ, 180, ф7, л.12, Петогодишњи план инвестиција...)

Архив Југославије (АЈ), фонд Министарства за трговину и индустрију 65, фасцикла 185, јединица 580, Протест против осамсатног радног времена, Трговачка обртничка комора у Загребу 7.1.1921. (у даљем тексту: АЈ, 65–185–580, Протест против...)

Објављена грађа

Јутарњи рапорт о судару електричног трамваја и фијакера, 28.2.1904, *Живети у Београду 1890–1940. Документа управе града Београда*, књига 6, приређивачи Милан Ристовић, Дубравка Стојановић, Мирослав Јовановић, Мирослав Перишић, Горан Милорадовић, (Београд: Историјски архив Београда, 2008), 498–499.

Цитирање монографије:

Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008), 443.

Перишић, *Од Стаљина ка Сартру*, 450.

Цитирање чланака из часописа, зборника, новина:

Милан Ристовић, „Le Canard Sauvage и Мајски преврат у Београду 1903. године (Прилог имагологији Балкана)”, *Годишњак за друштвену историју*, 24, 3 (2017), 11.

Ристовић, „Le Canard Sauvage и Мајски преврат у Београду 1903. године“, 8–10.

Gavin Bowd and Anton Mioara, “Peak Dictatorship: Ceaușescu’s State Visit to Great Britain, June 1978.” *The Slavonic and East European Review*, 97, no. 4 (2019), 715. www.jstor.org/stable/10.5699/slaveasteurorev2.97.4.0711. (pristupljeno 05.11.2019)

Bowd, Mioara, “Peak Dictatorship“, 716.

Rogers Brubaker, “Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism”, *The State of the Nation*, edited by John Hall, (Cambridge University Press, 1998), 272–306.

Brubaker, “Myths and Misconceptions”, 273.

Милутин Чолић, „Филмска дискриминација”, *Политика*, 19. март 1968, 5.

Навођење чланака са Интернета:

Wolfgang Schmale, “Processes of Europeanization”, in: *European History Online (EGO)*, published by the Institute of European History (IEG), Mainz, URL: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010b-en> URN: urn:nbn:de:0159-20101025144 (pristupljeno 05.11.2019).

Dilek Barlas, “Post-war Economies (Turkey)”, in: *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2016–01–05. DOI: 10.15463/ie1418.10795. (pristupljeno 03 11.2019)

Упутство за састављање списка извора и литературе

Начин приказивања списка извора и литературе се разликује од навођења у фуснотама.

Списак извора и литературе се наводи латиничним писмом, по абecedном реду. Уколико је издање на ћирилици, ставити у загради након навода да је на ћирилици. Прво се наводи презиме, затим име аутора, наслов дела, место, издавач и година.

Најпре се наводе необјављени извори, па објављени, а затим списак литературе.

Spisak izvora i literature:

Arhiv Jugoslavije. Komitet za kinematografiju Vlade FNRJ. fond 180.

Arhiv Jugoslavije. Ministarstvo za trgovinu i industriju. fond 65.

Politika

Živeti u Beogradu 1890–1940. Dokumenta uprave grada Beograda, knjiga 6, priređivači: Milan Ristović, Dubravka Stojanović, Miroslav Jovanović, Miroslav Perišić, Goran Miloradović. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2008. (ćirilica)

Perišić, Miroslav. *Od Staljina ka Sartru. Formiranje jugoslovenske inteligencije na evropskim univerzitetima 1945–1958*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008. (ćirilica)

Ristović, Milan. „Le Canard Suvage i Majski prevrat u Beogradu 1903. godine (Prilog imagologiji Balkana)“. *Godišnjak za društvenu istoriju*, 24, 3 (2017), 7–26. (ćirilica)

Bowd, Gavin and Mioara, Anton. “Peak Dictatorship: Ceaușescu’s State Visit to Great Britain, June 1978”. *The Slavonic and East European Review*, 97, no. 4 (2019), 711–737 www.jstor.org/stable/10.5699/slaveasteurorev2.97.4.0711 (05. 11. 2019)

Brubaker, Rogers. “Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism”. *The State of the Nation*, edited by John Hall, Cambridge University Press, 1998, 272–306.

Навођење чланака са Интернета:

Schmale, Wolfgang. "Processes of Europeanization". *European History Online (EGO)*, published by the Institute of European History (IEG), Mainz. URL: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010b-en> URN: urn:nbn:de:0159-20101025144 (pristupljeno 05.11.2019).

Barlas, Dilek. "Post-war Economies (Turkey)". *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson. Freie Universität Berlin: Berlin 2016–01–05. DOI: 10.15463/ie1418.10795. (pristupljeno 03.11.2019)

Submitting Manuscripts

The Annual for Social History is a peer-reviewed journal that publishes original new research in Serbian and English language. Manuscripts for consideration should focus on social history. Submissions should not be sent for publication elsewhere, or have been previously published.

Please mind the following guidelines in preparing a manuscript: The cover page should consist of the manuscript title, name of the author(s), academic title, and year of birth, institution and e-mail of the author. The cover page should also have a 100-words abstract, a resume, five to eight keywords, and the list of used references.

Manuscripts should be submitted in Microsoft Word .doc format, no longer than 25 pages (A4 size of approximately 1800 characters per page). The Annual for Social History use *The Chicago Manual of Style (17th edition)*, *Notes and bibliography style* (<https://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>) as reference style for footnotes and bibliography. Font should be Times New Roman, size 12, line spacing 1.5. Footnotes should be in font size 10, single spacing. Photographs should be at least 300dpi resolution, in jpeg or tif formats.

Manuscripts should be sent to: g.drustvena.istorija@gmail.com

All submitted manuscripts (studies, research, contributions) are further submitted to external reviewers after the initial evaluation by the chief editor.

The process of review is strictly anonymous. The name of the reviewer is unknown to the author, and vice versa. The reviewer has the right, in its sole discretion, to disclose the identity of the author, but it is a practice that both identities remain hidden.

Each text is evaluated by at least two reviewers, experts in the field to which the peer-reviewed work relationships is, with which is ensured the quality and authenticity of the articles. Reviewers (both foreign and domestic) must have higher or the same scientific or teaching title as the authors of the papers.

All manuscripts accepted for publication must have positive reviews, as well as both reviewers recommended for publishing.

Please mind that the editorial board will not consider submissions that are not following this guideline.

Рецензенти
Годишњака за друштвену историју за 2025. годину

Др Зоран Јањетовић,
Институт за новију историју Србије, Београд

дипл. етнолог-антрополог Милица Наумов,
Музеј афричке уметности, Београд

Др Радмила Радић
Институт за новију историју Србије, Београд (у пензији)

Др Немања Радоњић
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Јелена Рафаиловић,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Милан Ристовић,
Филозофски факултет Универзитета у Београду (у пензији)

Др Радосав Туцовић,
Институт за савремену историју, Београд

Др Владимир Цветковић
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Симона Чупић,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ГОДИШЊАК за друштвену историју =
Annual of Social History / главни и
одговорни уредник Милан Ристовић. – Год. 1,
бр. 1 (1994) – . – Београд (Чика Љубина
18-20) : Удружење за друштвену историју,
1994 – (Београд : Чигоја штампа). – 24 cm

Годишње.

ISSN 0354-5318 – Годишњак за друштвену
историју

COBISS.SR-ID 102349831

